

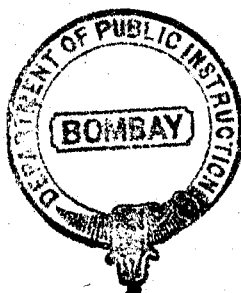

२०१४

I
६५ 134

भूगोलविधानां भूतत्वो.

भाग १.

डीमर पोथाले आना.

The Department of Public Instruction, Bombay.

OUTLINES OF GEOGRAPHY.

PART I.

BY

T. C. HOPE, C. S.

REVISED, CORRECTED, AND ENLARGED

BY

RAO SAHIB M. R. NĪLKANTH,

GUJARATI TRANSLATOR, EDUCATIONAL DEPARTMENT.

Fifth Edition, 40,000 COPIES.

---

*Registered for copy-right under the Government of
India's Act XXV of 1867.*

BOMBAY.

GOVERNMENT CENTRAL BOOK DEPÔT.

1883.

(All rights reserved.)

Price One anna and nine pies.

2088

BOMBAY:

PRINTED AT GANPAT KRISHNAJI'S PRESS, BY THE
PROPRIETOR ATMARAM KANOBA.

મુંબઈ ઇલાકાનું સરકારી કેળવણીખાતું.

ભૂગોળવિદ્યાનાં મૂળતત્ત્વો.

ભાગ ૧.

૨મ્વતાર,

દી. સી. હોય, સી. એમ.

તેમાં સુધારો વધારો કરનાર

રાવસાહેબ મહીયતરામ રૂપરામ નીળકંઠ,

ગુજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એન્ડ્યુકેશનલ ડિપાર્ટમેંટ.

આવૃત્તિ પાંચમી—૪૦,૦૦૦ પ્રત.

આ પુસ્તકની માલિકી સન ૧૮૬૭ ના રૂપ મા આક્ટ મુજબ નોંધાયેલી છે.

મુંબઈ.

ગવર્નમેંટ પ્રેસ બુક ડીપો.

ઈ. સન ૧૮૮૩.

આ પુસ્તક સંબંધી સર્વે અધિકાર સરકારે સ્વાધીન રાખેલા છે.

કીમત પોણામે આના.

૨૦૧૪

મુંબઈ.

ગાયકુપત કૃષ્ણશાસ્ત્રીના છાપખાનાના માલિક
આત્મારામ કાન્હોજીએ છપાવી.

પ્રસ્તાવના.

આજપર્યંત મરકારી ગૂજરાતી નિશાળોમાં હોયકૃત ભૂગોળ-વિદ્યા શીખવવામાં આવતી. પાછળથી તાલુકાઓની અવસ્થામાં અને દેશોની રાજકીય સ્થિતિમાં વિકાર થયાથી, નવું વસ્તીપત્રક બનવાથી, નવાં ધોરણો કરવાથી, તથા ખીન્ન કારણોથી એમાં ફેરફાર તથા ઉમેરો કરવાની જરૂર જણાઈ. એ સુધારો વધારો નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે તથા ડેપ્યુટી ઈન્સ્પેક્ટરો વગેરેની મદદથી કેળવણી આપનારા ઉપરી મહેરબાન આપરીદદ માટેએ કર્યોછે. ભૂગોળવિદ્યા શીખવવાની રીત વિષે પહેલી આવૃત્તિમાં જે સૂચના હતી તેમાં પણ નવાં ધોરણો પ્રમાણે હાલના સમયને અનુસરીને વધારો ઘટારો મહેરબાન એજ્યુકેશનલ ઈન્સ્પેક્ટર દાક્તર બુલર માટેબના હૂકમ મુજબ કરવામાં આવ્યોછે. બાષાને માટે અને શબ્દોમાં મહત્ત્વ ફેરફાર કર્યોછે તેની જવાબદારી મારે શિરે છે.

મહીયતરામ રૂપરામ નીલકંઠ,
ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એજ્યુકેશનલ ડીપાર્ટમેન્ટ.

ચોથી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

આ વરસના ફેબ્રુઆરી માસમાં આપ્પા ભરતખંડમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી, પરંતુ આ આવૃત્તિમાં- વસ્તીની સંખ્યા નવા વસ્તીપત્રક પ્રમાણે નથી, કારણકે તે હજી જાહેર થઈ નથી.

તા. ૧૪ મી મે અને ૧૮૮૧.

મ. રૂ. ની.

ગૂજરાતી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

પાંચમી આવૃત્તિની પ્રસ્તાવના.

મને ૧૮૮૧ ના ટ્રેડુઆરી માસમાં વસ્તીની ગણતરી થઈ હતી તે પ્રમાણે વસ્તીપત્રકના મરકારી રીપોર્ટ ઉપરથી આ આવૃત્તિમાં વસ્તીની સંખ્યા અને જિલ્લા વગેરેનાં ક્ષેત્રફળમાં સુધારો કર્યોછે. નિયાળો અને તેઓમાં ભાણુનારા નિશાળિયાની સંખ્યાના આંકડા પણ ઉત્તર વિભાગના એજ્યુકેશનલ ઇન્સ્પેક્ટરે તા. ૦ ૩૧ મી માર્ચ ૧૮૮૩ સૂધીના આંકડા મોકલેલા તે ઉપરથી સુધાર્યાછે.

જુલાઈ મને ૧૮૮૩.

મ. રૂ. ની.

ગૃહરાત્રી ટ્રાન્સલેટર, એ. ડી.

અનુક્રમણિકા.

પ્રકરણ.	પૃષ્ઠ.
મહેતાજીને સૂચના	૧
૧ ભું. પ્રસ્તાવિક પ્રકરણ.	૧
(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે	૧
(૨) દિશાઓ	૨
(૩) ભૂગોળ વિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા	૨
(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ	૪
૨ ભું-એશિયા ખંડ.	૫
૩ ભું. મુંબઈ ઈલાકો	૬
(૧) સામાન્ય વર્ણન	૬
(૨) રાજ્યસીમા	૭
(૩) એના ભાગ	૮
(૪) મુંબઈ શહેર અને ખેટ	૧૩
(૫) અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં અંચાલ	૧૫
૪ ભું. સિંધ	૧૫
૫ ભું. કર્ણાટક	૧૮
૬ ભું. ગુજરાત ભાગ ૧ લો.	૨૨
૭ ભું. ગુજરાત ભાગ ૨ જો	૪૭
૮ ભું. મહારાષ્ટ્ર (દક્ષિણ કે દખ્ખણ)	૭૦
૯ ભું. મહારાષ્ટ્ર (કોંકણ)	૭૫
૧૦ ભું. દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા	૭૭

ભૂગોળવિદ્યા ભણવા વિષે

મહેતાજીને મૂચના.

ભૂગોળવિદ્યા નીચે લખ્યા પ્રમાણે શીખવવી.—

૧. નિશાળમાં જે ડેકાણે છોકરા ભેગતા હોય, તે જગ્યાના ભોંય તળીઆનો નકશો છોકરાંને પૂછી પૂછીને પાટીઆ ઉપર મહેતાજીએ કહાડવો ને તેમને સમજાવવું કે, આ જગ્યા મોટી છે, તેનો આ નાનો નકશો થયો.

૨. નિશાળની જગ્યા કદી લાંબી હોય તો પાટીઆઉપર તેનો નકશો જાણી જોઈને ચોરસ પાડવો, ને પછી છોકરાંને પૂછવું કે, આ બરાબર છે કે? પછી તેમની પાસે ખરી વાત કહેવડાવવી ને તે નકશો સુધારવો, એટલે તેમનાં મનમાં બધી વાત બરાબર ઠસશે. એજ રીતે નિશાળની જગ્યા ચોરસ હોય તો પહેલાં તેનો નકશો લાંબો કહાડવો, ને બીજી પણ એવી એવી હિકમત કરવી કે, તેથી છોકરાં બરાબર સમજે છે નહિ તેની પરીક્ષા થાય, ને વળી જે સમજતાં હોય તે તેમનાં મનમાં બરાબર ચોટે. ત્યારપછી દિશાઓની સમજણ પાડવી, ને તે દિશાઓ પ્રમાણે નિશાળની આસપાસ થોડાં ધર ને રસ્તા હોય, તેનો બને તેટલો નકશો કહાડીને બતાવવો. એ રીતે એક ફળીઆનો નકશો પૂરો કરવો. છોકરાંની નજરમાં તે બરાબર ઠસે, ત્યારે તે ભૂશી નાખીને તેવો પાછો નાનો કહાડવો. પછી ગામની બીજી મોટી મોટી થોડી થોડી દિશા પકડીને કહાડવી. એ રીતે આખા ગામનો નકશો તૈયાર કરવો. તે ગામને કોટ હોય તો તે પણ લીટીઓ દોરીને કહાડી બતાવવો. એ રીતે તે ગામનો નકશો બરાબર તે છોકરાંનાં મનમાં ઠસે એટલે તે ભૂશી નાખીને બીજા નાનો કહાડવો; તેની વચમાં કાંઈ કહાડવું નહિ. પછી આસપાસ લગતાં ગામ હોય તે તથા બીજાં ફરતાં

ગામ છોકરાંને પૂછી પૂછીને તેઓ દિશા બતાવે ને તે ખરી હોય તો તે લખવાં, ને જોડે ગાઉને છોટે હોય, તેના માપ પ્રમાણે છોટે લખી તેમ કરવાનું કારણ કહેવું, એટલે છોકરાંને સમજણ પડે કે, નકશામાં ગામડાંની વચ્ચે જે અંતર હોયછે તે ગાઉના માપ પ્રમાણે છે, આશરે કે અમથું મૂકેલું નથી. એ રીતે આસપાસ ડુંગરા, ટેકરા, તળાવ, નદીઓ કે ખીણું એવું હોય તે કહાડવું. જે પરગણામાં નિશાળ હોય, તેનો નકશો પાટીઆઉપર એ રીતે તૈયાર કરી બતાવવો, ને એવી હુનર વગેરેની ટૂંકામાં હકીકત કહેવી. પછી તેને નાનો કહાડીને તેની જોડે એક ખીણું પરગણું કહાડીને તેની દિશા, સીમા, નદીઓ, ડુંગરો, વગેરે હોય તે શીખવવું; પછી તેમાંનાં મોટાં ગામ લખી બતાવવાં ને પાક વગેરેની સહજ હકીકત કહેવી. એ રીતે લગતાં પરગણાં જોડીને આપ્યા જિલ્લાનો કે એજન્ડિનનો નકશો પૂરો કરવો. જે પરગણામાં નિશાળ હોય તેની જોડેલી ઝીણી હકીકત શીખવીએ તેટલી ખીણ પરગણાંની બતાવવી નહિ. જેમ જેમ નકશો મોટો થતો જાય, તેમ તેમ ઝીણી વાતો પડતી મૂકીને મોટી બાબતો લેવી. ખીણ જિલ્લા તથા એજન્ડિનનાં નામ, સીમા, નીપજ, હુનર, રોજગાર વગેરેની ટૂંકી હકીકત, તાલુકાનાં નામ, મુખ્ય કરબા કે ચોડાં બહુ મોટાં ગામ, મુખ્ય નદીઓ, પહાડ, વગેરે માત્ર શીખવવાં. ચોપડીમાં પરજિલ્લા વગેરેની ઝીણી બાબતો છે તે મૂકી દેવી. વળી સમજાવવું જે, નદીઓને માટે વાંકીચૂંકી લીટીઓ દોરેછે, સરોવરને ઢેકાણે કુંડાળું કહાડેછે, ને ગામને માટે ટપકું કહાડેછે. નદીના વહેવા પરથી દેશનો ઊંચાણનો ને નીચાણનો ભાગ બતાવવો. એ રીતે ખીણ બાબતો પણ કહી સમજાવવી. હાથે કાળા પાટીઆઉપર ચીતરેલા નકશા ઉપરથી શીખવ્યા પછી વખતે વખતે છાપેલા નકશા દેખાડવા. એમ કરીને સર્વે જિલ્લા ને ઈલાકાનો એકઠો નકશો કહાડીને ગૂજરાત પ્રાંત પૂરો કરવો. પછી આખી ગૂજરાતનું પુનરાવર્તન કરવું. તેમાં આસપાસ અને અંદરના પહાડ, મોટી નદીઓ, સરોવર, સમુદ્ર, અપ્પાત, નદીનાં મૂળ, તથા મુખ, મોટાં શહેર, કસ્બા, દેશી રાજ્યો, નીપજ, રાજ-

રીતિ, લોકના રોજગાર, લક્ષણ, ધર્મ, ગ્રીતભાત વગેરે દૂકામાં શીખવવાં. એ વખતે મુંજઈ ઈલાકાનો નકશો તાપરવો.

૩. ગૂજરાતની દક્ષિણ અને પૂર્વ સીમાપરથી મુંજઈ ઈલાકાના ખીખા પ્રાંતોમાં ઊતરવું. એક દેશ, પ્રાંત, ઈલાકો, કે ખંડનો નકશો શીખવીને ખીખાનો આરંભ કરતી વેળા હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. અહિં ગૂજરાતનો નકશો શીખવ્યા પછી મુંજઈ ઈલાકાનો શીખવતી વખતે ગૂજરાતથી શરૂ કરી તેને લગતા પ્રથમ દક્ષિણ અને પૂર્વ આવેલા થાણા અને આનંદેશ જિલ્લા શીખવવા, ને ત્યારપછી તેઓને લગતા, એમ આખો મુંજઈ ઈલાકો નકશાવડે શીખવવો; પણ ગૂજરાતના જેટલી વિગત બતાવવી નહિ. માત્ર મોટી નદીઓ, પર્વત, મુખ્ય શહેરો, નીતજ, ઉદ્યોગાદિક મોટી બાબતો સમજાવવી.

૪. એ રીતે મુંજઈ ઈલાકો થઈ રહ્યા પછી હિંદુસ્તાનનો નકશો ચલાવવો. અહિં અને પછી હરેક દેશનો નકશો શીખવતા પહેલાં સરહદ સમજાવવી. પછી મોટા કુંગર, નદીઓ, ને શહેરો, એટલું બતાવીને છેલ્લે રાજકીય વિભાગ, હકીકત વગેરે સંક્ષેપમાં શીખવવું, પણ વિસ્તાર કરવો નહિ. દરિયા, એટ, વગેરે આવે તે કહેવા ને તેઓની વ્યાખ્યા સમજાવવી. પણ આગળથી વગર કારણે એવી વ્યાખ્યા કહેવી નહિ. ખપ પડે તેમ મોઢે કરાવવી.

૫. યાદ રાખવું કે હમેશ જાણીતાપરથી અજાણ્યાપર જવું. જેમકે હિંદુસ્તાનનો નકશો શીખવવાના આરંભમાં સીમા શીખવીએ તેવારે, કુચ્છ અને ખંભાતનો અખાત, અરબી સમુદ્ર, પછી હિંદી મહાસાગર ઇત્યાદિ. તેમજ પહાડોમાં અરવલ્લી ને આબુ, વિંધ્યા, સહ્યાદ્રિ કે પશ્ચિમ ઘાટ પછી પૂર્વઘાટ, શિવાલિક ને હિમાલય.

૬. જડમૃષ્ટિ રચનાની, કે ચૈતન્યમૃષ્ટિની, કે રાજ્ય, કે ઇતિહાસ સંબંધીની, સંસાર વહેવાર કે ધંધો રોજગાર સંબંધીની હકીકતથી ભૂગોળવિદ્યાના પાઠને રસિક કરવો, પણ સંભાળ રાખવી કે એ બહુ ન થઈ જાય. એનો ખોળે થોડો રાખવો. સહજ

યાદ રહે એટલુંજ માત્ર કહેવું. આ આવૃત્તિમાં એ અર્થે કે-
ટલુંક લખાણ છે. વર્ગની કે ધોરણની યોગ્યતા પ્રમાણે ઘટે એ-
ટલું એમાંથી શીખવવું. વખતે સહિકારી પાઠનો મારફતે એ જા-
નમાં ઉમેરો કરવો. આમ ભૂગોળવિદ્યા પૂરી થયા પહેલાં વાંચન-
ની ચોપડીઓમાં ખંડો, દેશો વગેરેનાં નામ ને વર્ણન આવેછે
તેને માટે આખી પૃથ્વીનું સહજ જ્ઞાન સહિકારી પાઠવડે આ-
પવાની જરૂર છે, તે પ્રસંગોપાત આપવું.

૭. શિક્ષકોએ અને પરીક્ષકોએ ખૂબ યાદ રાખવું કે આ
પુસ્તક બધું નિશાળીઆને મોઢે કરાવવાનું અને પૂછવાનું નથી.
ચોપડીનાં પાનાં ગોખાવી આ ગ્રંથ શીખવવો નહિ. એમાંનું
બધું ગોખવાનું નથી. તેમાં વિશેષે કરીને નીચલાં ધોરણોમાં
એમાંનો મોટો ભાગ પડતો મૂકવો. ક્ષેત્રફળની, ગામની, વ-
સ્તીની વગેરે સંખ્યા આપેછે તે અને જીજી ત્રીણી બાબતો
બિપલાં ધોરણોને માટે છે. માત્ર છઠ્ઠા ધોરણમાં પૂર્ણ જ્ઞાન
હોવું જોઈએ. નિશાળના ગામથી, પરગણાથી, અને પ્રાંતથી
ભૂગોળમાં જેમ દૂર જઈએ તેમ ઓછી જિના કહેવી; પાસે
હોય તેવિષે પૂરું અને આધે જઈએ તેમ ઓછું કરતા જવું.
મહેતાજીને તથા પરીક્ષકને સુગમ પડે માટે છાપમાં ત્રણ પ્રકાર-
ના અક્ષર રાખ્યાછે—બાળબોધ, મોટા ગૂજરાતી અને નાના
ગૂજરાતી. બાળબોધ અક્ષરમાં છે તે સમગ્રું નીચલાં ધોરણો-
વાળા નિશાળીઆને મોઢે કરવાનું છે; મોટા ગૂજરાતી અક્ષ-
રમાં છે તેનો સાર શીખવવો; અને ત્રીણા અક્ષરમાં છે તેમાં-
થી પાઠને સરસ કરવાને જોઈએ એટલું થોડું ગરજ પડે તો લેવું.
પાસેની જગ્યાને આ લાગુ પડતું નથી. પાસેનું વધારે શીખ-
વવું. પરીક્ષકે પણ આ સૂચના લક્ષમાં રાખવી.

૮. નિશાળીઆ પાસે નકશા ચિત્રાવવાનો આરંભ પ્રથમથી
કરાવવો. એથી ભૂગોળનું જ્ઞાન પાકું થશે, અને ભૂલાશે નહિ.
છેક નીચલા ધોરણમાં સહજ મહાવરો કરાવવો, આને આગળ
જતાં એમાં વધારો કરાવવો.

ભૂગોળવિદ્યા ભાગ ૧ લો.

પ્રકરણ ૧ લું.

(૧) પૃથ્વીનો આકાર, વગેરે.

પૃથ્વી ગોળાકાર છે તેની ઝાળીતીઓ નીચે પ્રમાણે:—

૧. જે લોકો વહાણમાં બેસી પૃથ્વીની પ્રદક્ષિણા કરેછે, તેઓ જે જગ્યાથી નીકળ્યા હોયછે તેજ જગ્યાએ ફરીને આવેછે.

૨. જ્યારે ચંદ્રગ્રહણ થાયછે ત્યારે ચંદ્ર ઉપર પૃથ્વીની છાયા પડેછે, તે ગોળ હોયછે.

૩. જેમ જેમ આપણે ઉત્તર તરફ જઈએ છીએ તેમ તેમ ધ્રુવ તારો વધારે જાઓ દેખાયછે.

૪. પૂર્વ ભણીના દેશો કરતાં પશ્ચિમ ભણીના દેશોમાં સૂરજ મોડો* ઊગેછે.

૫. જેમ જેમ આપણે કોઈ ડુંગરથી વેગળા જઈએ છીએ તેમ તેમ પહોળાં તેનો નીચલો ભાગ દેખાતો બંધ થાયછે, પછી તેનો વચલો ભાગ અને છેલ્લે તેનું શિખર દેખાતું બંધ થાયછે. એજ પ્રમાણે જ્યારે સપાટ સમુદ્ર ઉપર કોઈ વહાણ બંદરમાંથી હંકારેછે ત્યારે તેનાં મડ, કૂવો, વગેરે અનુક્રમે દેખાતાં બંધ થાયછે.

પૃથ્વીની સપાટી ઉપર પાણી અને કોરી જમીન બે છે. જે પૃથ્વીની સપાટીના ચાર મરખા ભાગ કરીએ તો તેમાંના લગ-

---

* મદાસમાં સૂરજ ઊગેછે તેના કરતાં મુખર્ધમાં અરધા કલાક મોડો ઊગેછે.

ભગ ત્રણ ભાગ પાણી છે, અને બાકીની કોરી જમીન છે.

(૨) દિશાઓ.—

જે દિશામાં સૂરજ ઊગેછે તેને પૂર્વ દિશા કહેછે.

જે દિશામાં સૂરજ આયમેછે તેને પશ્ચિમ દિશા કહેછે.

પૂર્વ દિશા ભણી મહો કરીને ઊભા રહીએ તો ડાબા હાથ તરફ ઉત્તર દિશા અને જમણા હાથ તરફ દક્ષિણ દિશા છે.

દક્ષિણ અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો અગ્નિકોણ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો નૈરત્ય કોણ, ઉત્તર અને પૂર્વ દિશા વચ્ચેનો ઈશાન કોણ અને ઉત્તર તથા પશ્ચિમ દિશા વચ્ચેનો વાયવ્ય કોણ છે.

(૩) ભૂગોળવિદ્યામાં આવેલા શબ્દોની વ્યાખ્યા.

ભૂગોળવિદ્યામાં પૃથ્વીની સપાટીના બે સરખા ભાગ કર્યાછે. એમાંના એકનું નામ પૂર્વ ગોળાર્ધ અને બીજાનું નામ પશ્ચિમ ગોળાર્ધ છે. આ બંને ગોળાર્ધમાં પાણીથી વીંટલાયલી ઘણી જમીન છે (વાસ્તવિક જોતાં દરેક મોટો દ્વીપ છે). પૂર્વ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પૂર્વ મહાદ્વીપ અને પશ્ચિમ ગોળાર્ધ માંહેલી જમીનને પશ્ચિમ મહાદ્વીપ કહેછે.

કોરી જમીન—જમીનના જે મોટા ભાગોમાં ઘણા દેશો આવેલા હોય તેઓને સંક્ર કહેછે.

આરે બાજુએ પાણીથી વીંટલાયલા જમીનના ભાગને **બેટ** કે **દ્વીપ** કહેછે.

જમીનનો જે ભાગ ત્રણ બાજુએ પાણીથી તથા એક બાજુએ જમીનથી વીંટલાયલો હોય તેને **દ્વીપકલ્પ** એટલે **લગભગ દ્વીપ** કહેછે.

* પાટીઆપર એ દિશાઓનો નકશો શિક્ષકે કહાડેવો.

તે સાંકડો જમીનનો ભાગ જમીનના બે મોટા ભાગને સાંધે-
છે તેને સંયોગી ભૂમિ કહેછે.

જમીનની જે અણી લાંબી થઈને સમુદ્રમાં ગયેલી હોય તેને
મૂશિર કહેછે.

જમીનનો ભાગ થોડો ઊંચો હોય તેને ડુંગર કહેછે, અને
વિશેષ ઊંચા ભાગને પર્વત કહેછે. તળીએથી જોડાયેલા ડુંગરા
અને પર્વતોને ડુંગરો કે પર્વતોની હાર કહેછે.

ડુંગરો કે પર્વતોની વચ્ચેના નીચા પ્રદેશને સીંચ કહેછે.

લગભગ સવાર જમીનના વિસ્તરેલા ભાગને મેદાન અથવા
પ્રદેશ કહેછે.

પહાડો ઉપર આવેલા પ્રદેશને ઉચ્ચપ્રદેશ કહેછે.

જે ઊંચા જગ્યાએથી જુદી જુદી દિશાઓમાં પાણી વહે તેને
જલસ્રોત પ્રદેશ કહેછે.

પાણી—પૃથ્વી ઉપરના આરા પાણીના પાંચ ભાગ ક્યાંછે તે-
માંના દરેકને મહાસાગર કહેછે.

જે પાણીના ભાગને સમુદ્ર કહેછે તે મહાસાગર કરતાં ના-
નો હોયછે.

જમીન ઉપર લાંબા ગયેલા સમુદ્રના કાંટાને અસ્થાત કહેછે.

પહોળા મહોડાના અખાતને ઉપસાગર કહેછે.

પાણીના બે મોટા ભાગને સાંધનારા પાણીના નાના ભાગને
સામુદ્રધુનિ કહેછે.

જમીનથી વીંટાયેલા પાણીના ભાગને સરોવર કહેછે.

મીઠા પાણીનો જે પ્રવાહ પર્વતમાંથી કે સરોવરમાંથી નીકળી
ઠળતી જગ્યામાં થઈ સમુદ્રને મળેછે તેને નદી કહેછે.

જે જગ્યાએથી નદી નીકળેછે તે જગ્યાને તેનું મૂળ અને જે
જગ્યાએ તે સમુદ્રને મળેછે તે જગ્યાને તેનું મુખ કહેછે.

તે સ્થળે નાની નદી મોટી નદીને મળેછે તેને સંગમ કહેછે.
સમુદ્રને મળતા પહેલાં *ભરતીનું પાણી માટે આવે એવું
તે નદીનું મુખ પહોળું હોયછે તેને સાઢી કહેછે.

(૪) જમીન અને પાણીના મોટા ભાગ.

જમીન.—પૂર્વ ગોળાર્ધમાં એશિયા, યુરોપ, અને આફ્રિકા,
એ ત્રણ ખંડ છે. એ ત્રણે બેડાયલાછે. એ ત્રણ ખંડોને કોઈ
વેળા જૂની મૂમિ કહેછે, કેમકે તેઓ છેક પ્રાચીનકાળથીજ એક
બીજાના રહેવાશીઓને થોડા ધણા માલુમ હતા.

પશ્ચિમ ગોળાર્ધમાં અમેરિકા (ઉત્તર અને દક્ષિણ અમેરિકા)
નામે એકજ ખંડ છે. એને કોઈવેળા નવી મૂમિ કહેછે, કેમકે ઈ.
સ. ૧૪૯૨ માં કોલંબસ નામે વહાણવટીએ તેનો શોધ કર્યો
ત્યાંસૂધી બિપલા ત્રણ ખંડના લોકોને માલુમ નહોતો.

બિપલા ચાર ખંડો સિવાય એક પાંચમો ખંડ છે તેને આસ્ટ્રે-
લિઆ† કહેછે. એની આસપાસના ખેટ તથા પાસિફિક મહાસા-
ગર માટેલા નાના ખેટ એમાં ઉમેર્યાછે. એ સઘળા ખેટસહિત
આસ્ટ્રેલિઆને ઓશિયાન્યા કહેછે.

એશિઆની પશ્ચિમે યુરોપ ખંડ છે.

યુરોપની દક્ષિણે આફ્રિકા ખંડ છે. યુરોપ અને આફ્રિકાની
વચ્ચે ભૂમધ્ય‡ સમુદ્ર છે.

યુરોપ અને આફ્રિકાની પશ્ચિમે અમેરિકા ખંડ છે.

પાણી—પૃથ્વીના પૃથ્થ હવર પાંચ મહાસાગર છે.

૧. ઉત્તર § ધ્રુવની આસપાસ ઉત્તર મહાસાગર છે.

* હરિયાનું પાણી વારા કરતી ચઢેછે અને ઊતરેછે તેને ભરતી ઓટ કહેછે.

† દક્ષિણ ભૂમિ.

‡ એની આસપાસ દેશો આવેલાછે.

§ સૂર્યની આસપાસ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં પૃથ્વી ફરેછે. જે કલ્પિત લીટીમાં પૃથ્વી
ફરેછે તેને પૃથ્વીના ધરી કહેછે. એ ધરીના ઉઠાને ધ્રુવ કહેછે. ઉત્તર તરફના
ધ્રુવને ઉત્તર ધ્રુવ અને દક્ષિણ તરફના ધ્રુવને દક્ષિણ ધ્રુવ કહેછે.

૨. દક્ષિણ ધ્રુવની આસપાસ દક્ષિણ મહાસાગર છે.
૩. એશિયા અને અમેરિકા વચ્ચે પાસિફિક મહાસાગર છે.
૪. અમેરિકાની પૂર્વે અને યુરોપ તથા આફ્રિકાની પશ્ચિમે આટલાન્ટિક મહાસાગર છે.
- એશિયાની દક્ષિણે હિંદી મહાસાગર છે.

પ્રકરણ ૨ જું.

એશિયાખંડ.

એ ખંડ બધા ખંડોથી મોટો છે. એના બાર ભાગ કર્યાં છે તેઓનાં નામ:—

૧ મરતખંડ કે હિંદ.	૭ તુર્કસ્તાન:
૨ સિંહલદ્વીપ.	૮ તાર્તરી.
૩ ચલૂચિસ્તાન.	૯ એશિઆઈ રુશિઆ.
૪ અફગાનિસ્તાન.	૧૦ જાપાન.
૫ ઇરાન.	૧૧ ચીનાઈ મૂલક.
૬ અરબસ્તાન.	૧૨ હિંદી ચીન

એમાંના ભરતખંડમાં આપણે વસીએ છીએ. એને કેટલાક લોક હિંદ કહેછે. એની ત્રણ બાજુએ સમુદ્રો છે તેપરથી હિંદીદ્વીપકલ્પ નામે પણ એ ઓળખાયછે. એમાં ઇંત્રેજ રાજ કરેછે. ઘણાંક દેશી રાજ્યો છે. પણ તે બધાં ઇંત્રેજ સરકારને આધીન છે. આખા હિંદી રાજ્યના ઉપરી અધિકારીને ગવર્નર જનરલ કહેછે. એના હાથ નીચે ગવર્નરો, કમિશનરો, વગેરે અધિકારીઓ રાજ્યના જુદા જુદા ભાગોનો વહીવટ કરેછે. રાજકાજને અર્થે મુંબઈ, મદ્રાસ, બંગાળ, વગેરે ઘણાકા કે પ્રેસિદન્સિ ઠરાવ્યાંછે.

પ્રકરણ ૩ જું.

મુંબઈ હલાકો (પ્રેસિદેન્સિ).

૧. સામાન્ય વર્ણન.

હિંદી દ્વીપકલ્પની પશ્ચિમ બાજુએ મુંબઈ ઈલાકાનો માંકડો મૂલક છે. પંજાબની નૈઋત્ય સીમાથી મૈસૂર સંસ્થાન અને મદ્રાસ ઈલાકાના સીમાડા સૂધી એ ઈલાકાનો વિસ્તાર ૧૦૫૦ મૈલ છે. એ ઈલાકાની વાયવ્ય, ઉત્તર, અને ઇશાન દિશાએ બલુચિસ્તાન, પંજાબ, અને રજપૂત સંસ્થાનો છે; પૂર્વ અને અગ્નિભણી મધ્ય હિંદુસ્તાનનાં દેશી સંસ્થાનો, મધ્ય પ્રાંતો, વરાડ, અને નિઝામનું રાજ્ય છે; દક્ષિણે મદ્રાસ ઈલાકો અને મૈસૂર છે; અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. ભરતખંડના પશ્ચિમ કાંઠાનો $\frac{2}{3}$ ભાગ એ ઈલાકામાં આવેલો છે. કાઠીઆવાડની બે પાસે આવેલા કચ્છી અને ખંભાતી અખાતોને બાદ કરતાં બાકીનો એ કિનારો અખંડિત એકસરખો છે. ચોમાસા ત્રિવાય બાકીના વખતમાં કાંઠાપર આવેલી ઘણીક ખાડીઓ કિનારાપર ફરનારાં વહાણોને બંદરની ગરજ મારે છે, પરંતુ ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ કરે એવાં જમીનથી બંધીઆર થયેલાં માત્ર ત્રણ બંદર છે, એક મોટું મુંબઈનું બારે, બીજું કરાંચીનું, અને ત્રીજું કારવાડનું.

મુખ્ય પર્વતો—સહ્યાદ્રિ અથવા પશ્ચિમગાટ ઉત્તર દક્ષિણ પડેલો છે, અને દક્ષિણ દેશ તથા કોંકણને જુદા પાડે છે. સાતપૂડા પૂર્વથી પશ્ચિમ દિશાએ છે, તે ઇંદોર અને આનંદેશ તાબાના મૂલકોની વચ્ચે આવેલો છે, તથા નર્મદા અને તાપીના પ્રદેશને છૂટા પાડે છે.

મુખ્ય નદીઓ- સિંધમાં સિંધુ, ગૂજરાતમાં સાબરમતી, મહી, નર્મદા અને તાપી, અને દક્ષિણમાં ગોદાવરી, ખીમા, તિરા, અને રુષ્ના. કોંકણની નદીઓ નાની છે. દરિયાથી કેટલેક છેટે તેઓમાં વહાણ જઇ શકે છે તે ઉપરાંત આગ્રા ઉપયોગની નથી. મુંબઈ ઈલાકાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૯૭,૮૭૫ ચોરસ મૈલ છે. એમાંના ૭૩,૭૫૩ ચોરસ મૈલ એટલે એકડે ૩૭-૨૭ દેશી રાજાઓના છે. વસ્તીની કુલ સંખ્યા ૨,૩૩,૯૫,૯૬૩ છે તેમાંથી ૬૯,૪૧,૨૪૯ માણસ દેશી સંસ્થાનોમાં વસે છે. દેશી રાજાઓ મુંબઈ સરકારના હુકમ નીચે છે, અને તેને અથવા ગાયકવાડને પંડણી આપે છે. એ પ્રકારનાં ઘણાંક નાનાં રાજ્યોનો સમુદાય કરી પોલિટિકલ એજન્સિઓ બનાવેલી છે. થોડાંક સંસ્થાનો પ્રાસેના જિલ્લાના કલેક્ટર કે જડજના ઉપરીપણાનીચે રાખેલાં છે. ખાલસા મૂલકનો વહીવટ કરવાને સરકારે તેના જિલ્લા ઠરાવ્યા છે, અને જિલ્લાનાં પરગણાં અથવા તાલુકા કર્યાં છે. આખા ઈલાકાના મુખ્ય અધિકારીને ગવર્નર કહે છે. એને મદદ આપવાને બે કૉન્સિલ કે મંત્રીમંડળ છે.

૨. રાજ્યરીતિ.

(૧) પોલિટિકલ એજન્સિઓ ગવર્નર સાહેબના પોલિટિકલ એજન્ટોના અધિકાર તળે રાખી છે. એ અમલદારોને મદદ કરવાને એમના હાથ નીચે એક, બે કે વધારે આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટો છે. રાજા રાજવાડાઓમાં વાંધો પડે તેના ફેસલા કરવાનું અને તેમને એક એક જોડે લડતા તથા એકએકનો મૂલક હૂંટતા અટકાવવાનું કામ એ અધિકારીઓને સોંપ્યું છે. કેટલીક એજન્સિઓમાં એ અમલદારો તથા મુખ્ય રાજાઓ કિંવા દેશી ગૃહસ્થોનું પંચ ઠરાવવામાં આવે છે. ખૂન, ચોરી, બાળહત્યા,

† હાલ વડોદરાનું રાજ્ય ગવર્નર જનરલના હુકમ નીચે છે.

વગેરે મોટા યુનાનો ઇનસાફ એ પંચ કરેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ટો રાજ રજવાડામાંથી ખંડણી વસૂલ કરેછે, અને ગાયક-વાડ અથવા બીજા જે સંસ્થાનને ભરવાની હોય તેને ભરેછે. કોઈ રાજા, ઠાકોર, નવાબ વગેરે બાળકુવર મૂકીને મરેછે ત્યારે તેના સંસ્થાનનો હવાલો પોલિટિકલ એજન્ટ લેછે અને સંસ્થાનનું કામ સંભાળી ચલાવી મરનાર દેવું મૂકી ગયા હોય તો તે અદા કરેછે. વારસો લેનાર બાળકને આ બહુ હિતકારી છે.

(૨) જિલ્લા. હરેક જિલ્લાનો મુખ્ય કારભાર કરનાર કલેક્ટર કે માજિસ્ટ્રેટ છે. સરકારની તરફથી જમાવંદી વસૂલ કરેછે અને ખરચ થાય તે આપેછે. મુલ્કી, શોજદારી, તથા લોકોપ-યોગી હરેક બીજા કામપર તે નિધાં રાખેછે. ધણું કરીને તેના હાથ નીચે એ ત્રણ આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટર, એક ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટર, અને એક હજૂર ડેપુટી કલેક્ટર હોયછે. આસિસ્ટન્ટ કલેક્ટરો અને ડિસ્ટ્રિક્ટ ડેપુટી કલેક્ટરને તાલુકાની દેખરેખ મોંપેછે અને હજૂર ડેપુટી જિલ્લાના મુખ્ય શહેરમાં રૂહી તીજે-રી વગેરેનું કામકાજ કરેછે. એ સર્વે અધિકારીઓ માજિ-સ્ટ્રેટનું કામ પણ કરેછે. તે બપરાંત પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ, ઇન્જિનીયર, અને માપણી ખાતાના અમલદારો માજિસ્ટ્રેટોને અને કલેક્ટરોને સહાય કરેછે. પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ અને તેનાં માણસો ખૂન કરનારા, ચોર, વાટપાકુ, ઘાડ પાડનાર વગેરેને ઝા-લીને શિક્ષાને આર માજિસ્ટ્રેટને હવાલે કરેછે. રસ્તા બાંધવાનું, તળાવ ખોદવાનું, ધર્મશાળા બાંધવાનું, વગેરે સરકારી ઈમાર-તોનું કામ ઇન્જિનીયર કરેછે. કલેક્ટર ખાતાના નોકરોની બેપર-વાઈ કે ઠગાઈને લીધે રૈયતને સરકારના વાજબી હક્ક કરતાં જાસ્તી ન આપવું પડે માટે માપણી ખાતાના અમલદારો હરેક બેકુતને કેટલી વિધોટી ભરવાની છે તે સૌના દેખતાં કરાવી આપેછે.

હરેક તાલુકામાં કલેક્ટરની વતી મામલતદાર રહેછે. જો પરગણું મોટું હોય તો મામલતદારના હાથનીયે મહાલકરી કે થાણુદારને તેમાંનો ભાગ સોંપેછે. મામલતદારની કચેરીમાં પોલીસ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટની તરફથી શ્રોજદાર રહેછે.

જિલ્લાને માટે એક દિસ્ત્રિક્ટ જડજ એટલે મુખ્ય ન્યાયાધીશ હોયછે. ખૂન કરનારા, ઘાડ પાડનારા, જૂઠી સાક્ષી પૂરનારા, જૂઠાં ખત બનાવનારા, તથા બીજા ભારે ગુના કરનારાઓને માજિસ્ટ્રેટ મોકલ્યા હોય તેઓનો એ જડજ ઇન-સાફ કરેછે. ભોંય, તથા બીજી સ્થાવર મિલકત, દેવું, તથા હરકોઈ જંગમ મિલકત સંબંધીની પ્રયાદ પણ તેજ માંબળેછે. જડજને મદદ કરવાને આજિસ્ટ્રેટ જડજ અને સુબાર્ડિ-નેટ જડજ રાખેલાછે. મોટાં નગરોમાં સમૉલકૉજ કોર્ટ હોય-છે, ત્યાંના જડજને નાની રકમના કજીઆ ચૂકવેછે, ને તેના પ્રે-મલાપર અપીલ નથી. તમામ ન્યાય ખાતાનું ઉપરીપણું મુંબઈ-ની હાઈકોર્ટને સોંપ્યુંછે. મોટાં ગામ, કરબા, ને શહેરોમાં ડેપુ-ટી પોસ્ટમાસ્ટર નામે કારકુનો રાખ્યાછે. સરકારના તથા લોકો-ના કાગળો મોકલવા અને પહોંચાડવા એ તેમનું કામ છે.

હરેક જિલ્લામાં સરકારી નોકરોને તથા ગરીબોને દવા કર-વાને દાકતર રાખેલાછે. જરૂર જણાય તો માંદા માણસને હૉ-સ્પિતલમાં રાખી ઓશડ કરેછે. જિલ્લાના મોટા કરબાઓમાં એજ કારણુને માટે દવાખાનાં કર્યાંછે. શહેરોને તથા કરબાઓ-ને ઓખા રાખવાને તથા રાત્રે દીવા કરવા વગેરેને માટે મ્યુનિ-સિપાલ કમિટીઓ ઠરાવીછે.

૩. મુંબઈ ઈલાકાના ભાગ.

મુંબઈ ઈલાકાના પાંચ ભાગ કર્યાંછે. ઉત્તરથી શરૂ કરતાં

(૧) સિંધ, (૨) કચ્છ, (૩) ગૂજરાત, (૪) મહારાષ્ટ્ર, એમાં દક્ષિણ અને કોંકણ બે છે, (૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર અને ઉત્તર કાનહા.

એ ઈલાકાની રાજધાની મુંબઈ બેટ છે. ઈ. સ. ૧૬૬૧માં પોર્તુગાલના રાજાએ ઇંગ્લાંડના બીજા ચાર્લસ રાજાને એ બેટ કત્તાદાન બેડે આપ્યો હતો. દક્ષિણમાં ગોવા હજી પોર્તુગીઝ લોકને તાબે છે (ગોવાને તાબે આશરે ૨૨૪ ચોરસ મૈલ ભોંય છે). સૂરતની દક્ષિણે દમણ (એમાં ૨૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે) અને કાઠીઆવાડની દક્ષિણે દિવ નામે નાનો બેટ.

ગૂજરાતમાંનો ઇંગ્રેજી પાલકા મૂલકનો ઘણોખરો ભાગ ગાયકવાડ પાસેથી કરારને પેટ મળેલોછે. મહારાષ્ટ્ર અને દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશો પેશ્વા પાસેથી સને ૧૮૧૮ માં જીતી લીધેલાછે. ઉત્તર કાનહા મદ્રાસ ઈલાકાનો ભાગ હતો, તેને સને ૧૮૬૧ માં મુંબઈ ઈલાકામાં નાખ્યો. ઈ. સ. ૧૮૪૩ માં મરકારે સિંધ દેશને ત્યાંના અમીરો પાસેથી જીતી લીધો.

એ પાંચ ભાગમાં જિલ્લા, પોલિટિકલ એજન્સિસ, અને મુખ્ય શહેરો નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધ.	મુખ્ય શહેર.
૧ સિંધનો કપલો સરહદનો મૂલક.	જેકબાબાદ.
૨ શિકારપુર જિલ્લો.	શિકારપુર.
૩ હૈદરાબાદ જિલ્લો.	હૈદરાબાદ.
૪ કરાંચી જિલ્લો.	કરાંચી.
૫ ધરપારકર.	ઉમરકોટ.
૬ સૈરપુર સંસ્થાન.	સૈરપુર.
(૨) કચ્છદેશ.	મૂજ.
(૩) ગૂજરાત.	

૧. સૂરત જિલ્લો.	સૂરત.
૨. મરુચ જિલ્લો.	મરુચ.
૩. સેડા જિલ્લો.	સેડા.
૪. પંચમહાલ.	ગોધરા અને દાહોદ.
૫. અમદાવાદ જિલ્લો.	અમદાવાદ.
૬. કાઠીઆવાડ એજન્સિ.	રાજકોટ.
૭. પાલણપુર એજન્સિ.	પાલણપુર અને ડીસા.
૮. મહીકાંઠા એજન્સિ.	સાદરા અને હડર.
૯. રેવાકાંઠા એજન્સિ.	નાંદોદ, બારીઆ, અને લુણાવાડા.
૧૦. ગાયકવાડનો મૂલક.	ચડોદરા.
૧૧. સંભાત સંસ્થાન.	સંભાત.
૧૨. પંચમહાલ એજન્સિ.	નારુકોટ.
૧૩. સૂરત એજન્સિ.	વાંસદા, ધરમપુર, અને સચીન.

(૪) મહારાષ્ટ્ર (મુંબઈએટ બાદ કરતાં)

(અ) કોંકણ.

૧. ધાણાજિલ્લો.	ધાણા.
૨. જબાર સંસ્થાન.	જબાર.
૩. કોલાબા જિલ્લો.	અલીબાગ.
૪. જંજીરા સંસ્થાન.	જંજીરા.
૫. રત્નાગિરી જિલ્લો.	રત્નાગિરી.
૬. સાયંતવાડી સંસ્થાન.	સાયંતવાડી.

(બ) દક્ષિણપ્રાંત.

૧. સ્વાનદેશ જિલ્લો.	ધુલ્લિયા.
૨. સ્વાનદેશ એજન્સિ.	
૩. નાશક જિલ્લો.	નાશક.
૪. પેઠ સંસ્થાન.	પેઠ.

૫. અહમદનગર જિલ્લો.	અહમદનગર.
૬. પુણા જિલ્લો.	પુણા.
૭. સતારા જિલ્લો.	સતારા.
૮. સતારા જાગીર.	મોર, ફલટમ, ઔંદ, જત.
૯. સોલાપુર જિલ્લો.	સોલાપુર.
૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.	અકલકોટ.

(૫) દક્ષિણ મહારાષ્ટ્રદેશ અને ઉત્તર કાનડા.

૧. કલાદગી જિલ્લો.	કલાદગી.
૨. બેલગામ જિલ્લો.	બેલગામ.
૩. કોલાપુર સંસ્થાન.	કોલાપુર.
૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.	સાંગલી, જમસિંહી, મિરજ, કુ- રુંદવાડ, મુધોઝ અને રામદુર્ગ.
૫. ધારવાડ જિલ્લો.	ધારવાડ.
૬. સાબનૂર સંસ્થાન.	સાબનૂર.
૭. ઉત્તર કાનડા જિલ્લો.	કારવાડ.

મિંધનાં અર્થથી ઉપરી અમલદારને કમિશનર કહેછે. ગૂજરાત, મહારાષ્ટ્ર, દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર તથા ઉત્તર કાનડાના ૧૮ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ કર્યાછે. એકનું નામ ઉત્તર ભાગ, બીજાનું નામ મધ્ય ભાગ, અને ત્રીજાનું નામ દક્ષિણ ભાગ છે. તેમાંના દરેક ભાગના ઉપરીને કમિશનર કહેછે. ઉત્તર ભાગમાં અમદાવાદ, ખેડા, પંચમહાલ, ભરૂચ, સૂરત, થાણા અને કોલાબા છે; મધ્ય ભાગમાં નાશિક, આનંદેશ, અહમદનગર, પુણા, સોલાપુર, અને સતારા, તથા દક્ષિણ ભાગમાં બેલગામ, ધારવાડ, કલાદગી, કાનડા, અને રતનાગિરી છે. ઉત્તર ભાગના કમિશનરના તાબામાં પાલણપુર, મહીકાંઠા, રેવાકાંઠા, પંચમહાલ, ખે-

ડા, સૂરત, થાણા, અને કોલાબાની પોલિટિકલ એજન્સિઓ છે; ખાનદેશ, સતારા, અને સોલાપુરની પોલિટિકલ એજન્સિઓ મધ્ય ભાગના કમિશનરના તાબાહેકળ, તથા ધારવાડ અને સાવંતવાડીની પોલિટિકલ એજન્સિઓ દક્ષિણ વિભાગના કમિશનરના તાબા હેકળ છે.

૪. મુંબઈ શહેર અને બેટ.

મુંબઈ બેટ એકલાને જુદો જિલ્લો ઠરાવ્યોછે અને તેથી તેને ઊપજા જિલ્લાઓમાં ગણ્યો નથી. એ બેટ સપાટ મેદાન છે ને એની આસપાસ નીચા ડુંગરા છે. એ સપાટ મેદાન ૧૧ મૈલ લાંબું અને ૩ મૈલ પહોળું છે. એ બેટની પૂર્વે તથા એની અને કોંકણના કિનારાની વચ્ચે એનું બંદર છે. તેનો વિસ્તાર ૫ થી ૭ મૈલ સૂધી છે. આસપાસ આવેલી જમીન પવનના જોરમાને તથા પાણીના ઉછાળાને ખાળી એ બંદરનું રક્ષણ કરેછે. દુનિયામાં ઐથી મોટાંમાં મોટાં બંદરોમાંનું એક બંદર એ છે. એમાં વહાણો અને આગબોટો હંમેશા જથાબંધ રહેછે, ને દુનિયાના સમ્રાજા ભાગો તરફ આવજા કરેછે. એ બંદરમાં કેટલાક બેટ છે તેમાંનો ધારીપુરી નામે ઘણો પ્રખ્યાત છે, કેમકે તેમાં ડુંગરમાં કોરીને દહેરાં કર્યાંછે.

બેટની જે બાજુએ બંદર છે તેજ બાજુએ પહેલાં કોટ હતો. એ ભાગમાં મોટા મોટા વેપારીઓની અને માહુકારોની જોવાલાયક દુકાનો તથા સરકારી વસૂલાત, વ્યાય, પોસ્ટ, તાર અને બીજાં ખાતાંઓ છે, ને તેઓને મોટે રોકડદાર મોટાં મકાનો છે. કોટની પાસે અમદાવાદની રેલવે તથા કલકત્તા અને મદ્રાસની રેલવે મળેછે. કોટ પાડી નાખેલોછે તોપણ હજી નામ રહ્યુંછે.

કોટ અને બહારકોટ મળી મુંબઈ શહેરની વસ્તી ૭,૭૩,૧૯૬ માણસની છે. લંડન બાદ કરતાં ઈંગ્લેન્ડ રાજ્યમાં તે મોટામાં

મોટું શહેર છે. મુખ્યત્વે કર્મીને એમાં મરાઠી અને ગૂજરાતી ભાષાઓ બોલાયછે; પરંતુ વેવારને અર્થે દુનિયાના શુદ્ધ શુદ્ધ ભાગોમાંથી આવેલા લોકો હંગેર, હિંદુસ્તાની, વગેરે ભાષાઓ બોલેછે. દરિયાના પાણીને આવતાં અટકાવ્યાથી અસલ કરતાં ખેટની જમીનમાં ઘણો વધારો થયેલોછે, અને ખાડીઓપર રસ્તા તથા રેલવે બાંધીને સાઘી (થાણાનિહામાં) ખેટ સાથે ઉત્તર ભાગને હાલમાં જોડી દીધેલોછે. સાઘીમાં મુંબઈથી ૧૬ મૈલે, સરકારે વિહાર નામે મોટું તળાવ બાંધ્યુંછે તેમાંથી લોઢાના નળો વડે મુંબઈમાં મીટું પાણી આણેછે.

એમાં વિદ્યાલયો બહુ છે. રંગારા, ચમાર, કમારા, તથા બીજા સેકડો કારીગરો પોતાના હુનર એ ખેટમાં કરેછે, પરંતુ મૌકરતાં વધારે મોટો ધંધો સૂતર કાંતવાનો અને કાપડ વણવાનો છે. એ ખેટમાં વરાળયંત્રથી ચાલતા કાંતવાના અને વણવાના સંસ્થા હાલમાં ઘણા છે, ને તે વડે હજારો માણસોને રોજ મળેછે. વળી નાજિએરીઓથી તથા દારૂ ગાળવાના ધંધાથી ઘણા લોક કમાય-છે. ખેતીના પાકમાં ડાંગર મુખ્ય છે. બીંડી થાયછે, અને ડુંગળી (કાંદા), દૂધી, કોળું, કાકડી વગેરે શાકભાજી પણ મજ થાયછે. મુંબઈમાં મ્યુનિસિપાલ ખાતું છે તેમાં કેટલાક કમિશનરોને લોક ઠરાવેછે. જમીન પરના અને સ્ટાંપના કર વસૂલ કરવા માટે હંગેર સરકારે એક કલેક્ટર રાખેલોછે, અને વહાણેથી જ માલ આવેછે તેઉપર દાણ ઠરાવ્યુંછે તે વસૂલ કરવા માટે કસ્ટમ કમિશનર નીમેલોછે. મુંબઈમાં હાઈકોર્ટ છે. મુંબઈ શહેરના રહેવાશીઓના કજીઆ ચૂકવવા, તથા જિલ્લાના જડજો અને માનિફેસ્ટોનાં કામ ઉપર દેખરેખ રાખવી, તેમની ભૂલ સુધારવી, અને તેઓના ઈનસાફ ઉપર અપીલ માંભળવી એ તેનું કામ છે. મુંબઈ શહેરની માર્વજનિક ઈમારતો, ધનવાન લો-

કનાં મકાન, રાજમાર્ગો, બાગબગીચા વગેરે ધણા શોભાયમાન છે, ને એવી રચના આપ્યા ઈલાકામાં બીજે કોઈ ઠેકાણે નથી.

૬. અરબસ્તાનમાં મુંબઈ તાબાનાં સંસ્થાન.

મુંબઈમાં જે વહાણો અને આગબોટો આવે તેના રક્ષણ અર્થે અરબસ્તાનની નૈરત્ય દિશાએ એડનમાં એક સંસ્થાન સરકારે કર્યું છે. એ સંસ્થાન ૧૧.૬ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩૪,૮૬૦ માણસની વસ્તી છે, તેમાંના ધણા ખત્રાશીઓ અને સિપાઈઓ છે. એની આસપાસના દેશમાં અરબોની જંગલી જાતો વસે છે. એ દેશ ધણો ગરમ છે, અને તેમાં ધણો વરસાદ પડતો નથી. વળી પેરિમ બેટ ઇન્ડિયાના તાબામાં છે. એડનથી થોડા મૈલને છેટે રાતા સમુદ્રમાં જવાના બારા આગળ એ બેટ છે.

પ્રકરણ ૪ થું.

સિંધ.

ઐરપુર સંસ્થાન બાદ કરતાં સિંધ દેશનું ક્ષેત્રફળ ૪૮,૦૧૪ ચો. મૈલ અને ૨૪,૧૩,૮૨૩ માણસની વસ્તી છે. એ વસ્તીમાંના ૧૮,૮૭,૨૦૪ એટલે $\frac{3}{4}$ કરતાં કાંઈક વધારે મુસલમાન છે. એ દેશમાં મુખ્યત્વે સિંધી અને બલૂચી ભાષા બોલાય છે. એ દેશની દક્ષિણે કચ્છી રણ અને અરબી સમુદ્ર, પશ્ચિમે હાંસા અને મુલેમાન પર્વત, ઉત્તરે બલૂચિસ્તાન અને પંજાબ અને પૂર્વે જમલમેરનું રણ અને રજપૂત સંસ્થાનો છે. એ દેશનો મધ્ય ભાગ સપાટ મેદાન છે; સિંધુના કાંઠાનો પ્રદેશ ધણો રસાળ અને સારો ખેડાયલો છે. સિંધના હરકોઈ ભાગમાં વરસાદ થોડોજ વરસે છે, પરંતુ માર્ચથી સપ્ટેમ્બરમાસ સૂધીમાં સિંધુનદીમાં રેલ આવે છે

તથા તેની આમવાસના મૂલકમાં પાણી ફરી વળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે ઘણી નહેરો ખોદેલીછે. એ દેશના પશ્ચિમ ભાગમાં ડુંગરા છે તેમાં ભરવાડોનાં ઘેરાને સારૂ ચારો ઊગેછે, અને પૂર્વ ભાગમાં મોટું રણ છે તેમાં રેતીનાં મેદાન અને ટેકરા છે. દેશનો દક્ષિણ ભાગ ખારવાળો છે અને ત્યાંની હવા રોગી છે.

સિંધ દેશમાં એતી અને ચારો સારો થાયછે. વળી તેમાં માટીનાં વામણ, ચામડાંની વસ્તુઓ, અને શેતરંજીઓ બનેછે. એતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર, બાજરી, ઘઉં, મગ, જવ, રૂ, તથા તેનિયાં બીજાં મુખ્ય છે.

હૈદરાબાદને રસ્તે કરાંચીથી કોટ્ટીસૂધી રેલવે છે, અને સિંધ નદીમાં મુલતાનસૂધી આગબોટ ચાલેછે.

એ દેશ કમિશનરના તાબા હેઠળ છે; તેના પાંચ ભાગ કરેલાછે તેમાં શિકારપુર, હૈદરાબાદ, અને કરાંચી એ ત્રણ મધ્ય ભાગે રમાળ નિહા છે. બાકીના એ ભાગ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબા હેઠળ છે. વળી ખૈરપુર એ દેશી સંસ્થાન છે.

ઉત્તરથી શરૂ કરતાં એ પાંચ ભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) સિંધનો ઝવલો સરહદનો મૂલક—એ પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના હાથ નીચે છે. એનું સેવકશ ૨,૧૩૯ ચોરસ મૈલ તથા ૧,૨૪,૧૮૧ માણસની વસ્તી છે. એના ત્રણ તાલુકા કર્યાં છે. એ મૂલકની પશ્ચિમે તથા વાયવ્ય કાણમાં ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે પંજાબ, પૂર્વે સિંધુનદી અને દક્ષિણે શિકારપુર નિહા છે. એમાં ઘણું કરીને જમીન સપાટ છે, અને ઉત્તરની ભાંચ વેશન છે; પરંતુ જ્યારે પાણી પાયછે ત્યારે બીજા ભાગોમાં એતી થાયછે. મુખ્ય નિકાસ જુવાર, બાજરી, અને ઘઉં છે; તલ, દીવેલી, વગેરે તેલિયાં બીજાં પણ થોડાંક થાયછે; નહેરો વડે જે જમીનને પાણી પાયછે તેમાં જુવાર અને બાજરી પાકેછે, અને જેપર પૂર આવે તે સૂકાયા પછી તેમાં ઘઉં પાકેછે. જેકબાબાદ મોત્ર મોટું શહેર છે તેમાં ૭,૩૬૫ માણસ વસેછે.

(૨) શિકારપુર—એ નિહાની ઉત્તરે સિંધનો ઝવલો સરહદનો મૂલક

અને ભાવલપુર સંસ્થાન, પશ્ચિમે કેહિસ્તાનના પશ્ચિમ ડુંગરા, દક્ષિણે કરાંચી જિલ્લો, અને પૂર્વે ભાવલપુર અને જસલમેર સંસ્થાનો છે. એમાં ૧૭ તાલુકા છે તેમનું ક્ષેત્રફળ ૧૦,૦૦૧ ચોરસ મેલ અને ૮,૫૨,૯૮૬ માણસની વસ્તી છે. એ સપાટ છે અને એમાં પૂર આવે છે. ખરિકપાકમાં ડાંગર અને જુવાર અને રવિપાકમાં ઘઉં અને ચણા છે. હુનર ઘણા ચાલતો નથી. ખાદી, હાથીદાંતનાં રમકડાં, અને માટીનાં વાસણ માત્ર થાય છે. વેપારને માટે બે શહેર પ્રખ્યાત છે, શિકારપુર, અને પહેલાં ખોરાસાનની ભાગીણ કહેતા, અને શકર સિંધુનદીને કાંઠે ખુલન ઘાટના વેપારનું સ્થળ છે. લાર્ખાના અને રોહરી એ પણ મોટા કસ્બા છે.

(૩) હૈદરાવાદ—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૯,૦૩૦ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૪,૬૨૪ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ખીરખમ્મી મુરાદનું સંસ્થાન, પૂર્વે થર પારકર સંસ્થાન, દક્ષિણે કચ્છનું રણ અને કરાંચી જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સિંધુ નદી છે. એ સપાટ છે, અને તેમાં ઘણી નહેરો છે. એમાં એક મોટું જંગલ છે અને ખારી ઊંચડાં ભૂમિ છે. કારીગરીને માટે સિંધમાં પ્રખ્યાત સ્થળ હૈદરાવાદ જિલ્લો છે. એની શેતરંજી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ, માટીનાં વાસણ અને ચામડાંની વસ્તુઓ વખણાય છે.

ખેતીની પેદાશમાં (ખરિક પાકમાં) ડાંગર, જુવાર અને રૂ, તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં અને તમાકુ મુખ્ય છે.

એના ૧૩ તાલુકા છે, પરંતુ માત્ર હૈદરાવાદ મોટું શહેર છે તેમાં ૪૫,૧૬૫ માણસની વસ્તી છે.

(૪) કરાંચી—એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧૪,૧૧૫ ચોરસ મેલ તથા ૪,૭૮,૬૮૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧૩ તાલુકા છે. એની પશ્ચિમે ખિલાતના ખાનનો મૂલક, ઉત્તરે શિકારપુર જિલ્લો, પૂર્વે સિંધુ નદી અને કચ્છનું રણ, અને દક્ષિણે અરબી સમુદ્ર છે. એ જિલ્લાના ત્રણ ભાગ છે; એક પૂર્વમાં સિંધુના કાંઠાનો ખરખચડો અને વેરાન પ્રદેશ; એમાં થોડો વરસાદ આવે છે; બીજો મધ્યમાં સિંધુના કાંઠાનો રસાળ પ્રદેશ; અને ત્રીજો દક્ષિણે સિંધુ નદીથી નવા થયેલો ખેટ; ત્યાંની હવા ઊંચવાળી અને રોગી છે. એમાં સૂતરાઈ કાપડ. માટીનાં વાસણ અને કામળા બને છે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, જુવાર અને બાજરી (ખરિકપાકમાં), તથા (રવિપાકમાં) ઘઉં, દીવેલી, અને જવ મુખ્ય છે. ડાંગર, જુવાર, અને બાજરી કરાંચીથી મુંબઈ ઈલાકાના બીજા ભાગો ખાતે ચઢે છે; અને ઘઉં તથા અનેક જાતનાં તેલ કાઢવાનાં બીજાં ઈલાકાં મોકલવામાં આવે છે. જવ એ જિલ્લામાં ખપી જાય છે. વળી થોડું રૂ અને ગળી થાય છે.

કરાંચી શહેરમાં ઘણી વસ્તી છે. મુંબઈ ઈલાકાનાં મોટાંમાં મોટાં શહેરોમાં પાંચમું શહેર કરાંચી છે. એ મોટું ખંદર છે, ને તેમાં મોટાં વહાણો સહીસલામત રહી શકે છે. એમાં એક સરકારી હાઈસ્કૂલ છે. કરાંચી સિવાય કોટ્ટી અને તદ્દ એ બે મુખ્ય સ્થળ છે.

(૫) થર પારકર—એ પાંચુના હાથનીએ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૨,૭૨૯ ચોરસ મૈલ અને ૨,૦૩,૩૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૭ તાલુકા છે. એ મૂલકની દક્ષિણે કચ્છનું રણ, પશ્ચિમે હૈદરાવાદ નિર્મી, ઉત્તરે ખેરપુર સંસ્થાન, અને પૂર્વે રજપૂતાનાનું દેશી રાજ્ય છે. એ મૂલકના ત્રણ ભાગ કચ્છાં છે. પશ્ચિમે પૂર્વ નળનું રેતીનું મેદાન છે તેમાં કેટલીક નહેરો છે; મધ્યમાં થર એટલે રણ મોટા વિસ્તીર્ણ પ્રદેશ છે, તેમાં રેતીના ટેકરા છે; અને અગ્નિકોણમાં પારકર એ કચ્છના રણમાં ખેટ જવા છે. એ મૂલકમાં વરસાદ થોડોજ આવેછે, અને થર રણ તથા પારકરમાં પાણીની ખડુ તંગી છે. એમાં ધાખળી, શેતરંજ, અને ચામડાંની જાણસો ખનેછે. લોકનો અુખ્ય ખોરાક ચાખા અને બાજરી છે. વળી ઘઉં, જુવાર, રૂ, અને જવ થાયછે. મોટામાં મોટું શહેર ઉમરકોટ છે.

(૬) સૈરપુરસંસ્થાન—એ સિંધની ઈશાન કોણમાં છે અને મીરઅલી મુરાહના તાબામાં છે.

પ્રકરણ ૫ મું.

કચ્છ*.

આ મૂલક કાઠીઆવાડની વાયવ્ય કોણમાં છે. એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને અગ્નિકોણમાં રણ, દક્ષિણે અને નૈરત્ય કોણમાં કચ્છી અખાત અને અરબીસમુદ્ર, અને વાયવ્ય કોણમાં સિંધુ નદીની પૂર્વશાખા કોરી છે. રણની પેલીમર ઉત્તરમાં થર કે નાનું રણ છે તથા વાયવ્ય કોણમાં સિંધ દેશ છે. એ રણ મોટું રેતીનું મેદાન છે તે ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર હોયછે, ત્યારે કચ્છ જાણે ખેટ હોય તેમ દેખાયછે. કચ્છની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૭૦ મૈલ તથા વધારેમાં વધારે પહોળાઈ ૫૦ મૈલ છે. પરંતુ એક સ્થળે તે માત્ર ૧૫ મૈલ પહોળો છે. રણ બાદ કરતાં એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૫૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૮

* કચ્છ દેશની ભૂગોળવિધાની ઝીણી હકીકત એ દેશની નિશાળોને સાફ લખી છે. મૂજરાત અને કાઠીઆવાડની નિશાળોમાં ઝીણી બાબતો મૂકી દેવી. માત્ર સીમા, નમરોનું સહજ જ્ઞાન, અુખ્ય કુંગરો તથા થોડી હકીકત શીખવવી.

કચ્છા, ૮૮૯ ગામ તથા ૫,૧૨,૦૮૪ માણસની વસ્તી છે. દક્ષિણ કાંઠો તદન અપાટ છે અને ભૂમિ રમણ છે. બાકીની સર્વે દિશામાં ડુંગરા અને પથરાવાળી જમીન છે. મુખ્ય ડુંગરાની હાર ત્રણ છે તેઓ પૂર્વ અને પશ્ચિમ દિશામાં જાય છે. ઉત્તર ધાર નામે હાર ઉત્તરમાં છે; કાળો, રાયમજરો, ખડીર, લક્ષ્મી, ઘોળો, મીલવો, અને મોણવો એ સર્વે ડુંગરા એમાં છે. તેઓ પચ્છમ, ખડીર, અને માંચલ ખેટોમાં થઈ ચોરાડ કે ચોરવાડ સૂધી જાય છે. બીજી હાર મધ્યધાર છે, તેમાં આરો, કુરોકામમ, ધીણોધર, હુવાય વગેરે ડુંગરા છે. તેઓ વાસ્તવિક કચ્છની ઉત્તર દિશાએ રણની સીમા છે. ચાંવા નામે ત્રીજી હાર ભૂજની દક્ષિણે પૂર્વપશ્ચિમ જાય છે, તેમાં ચિત્રાણો, રોહાની, નનામો, આડવા, ચાત્રોડ વગેરે ડુંગરા છે. પહેલી હાર ચોડી ઘણી તૂટક છે. એમાંના કાળો નામે ડુંગરનું શિખર કચ્છમાં સર્વથી ઊંચું છે. મધ્યધાર માહિલા પહાડોમાં ધીણોધર સર્વથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૨૧૮ ફુટ ઊંચું છે. આડવા હાર માહિલા પહાડોમાં નનામો સૌથી ઊંચો છે. તેનું શિખર ૧,૪૨૪ ફુટ ઊંચું છે.

નદીઓ—એમાં એકે નદી નથી. પરંતુ કેટલાક પાણીના વહેણ છે તેઓ ચોમાસામાં પાણીથી ભરપૂર રહે છે. ઊનાળામાં માત્ર છેટેછેટે ખાળોચીઆમાં પાણી ભરાઈ રહે છે, પરંતુ એમાંના ત્રણ વહેણ જાણવા લાયક છે. નાગમથી નામે વહેળો ખેડાપાસે આડવા પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ નવી નાળ આગળ કચ્છી અખાતમાં ભળે છે. દેશલપુર આગળ એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ રૂકમાવતી નામે વહેળો માંડવીની નાળમાં ભળે છે, અને આરી નામે વહેળો એજ પર્વતમાંથી ઉત્પન્ન થઈ ઉત્તરે સુમરાસરની પાસે રણમાં ભળે છે. એ વહેણોઓમાં આખું વરસ પાણી રહે છે.

એ દેશનાં મોળ પરગણાં કરેલાં છે તે નીચે પ્રમાણે:—
પાવર, મોઆળી, વન્ની, પચ્છમ, સડીર, પ્રાંધલ, વાગડ, અંજાર ચો-
વીસી, મુબડ ચોવીસી, હાલા ચોવીસી, કાંઠી, મોઢાસા, અબડાસા,
કંડ, ગરહો, અને માક.

મુખ્યશહેર—મૂજ એ સંવત ૧૬૦૫ માં રાવ શ્રી ઐંગાર-
જીએ વસાવ્યું હતું. એમાં ૨૦,૬૬૧ માણસની વસ્તી છે. એ
માહેલી જોવા લાયક ઈમારતોમાં યુરોપના મકાનોને ઘાટે મરહૂમ
રાવ શ્રી પ્રાગમલજીએ નવો મહેલ બંધાવ્યો છે. તે મજબૂતાઈ
અને સૌંદર્યમાં સર્વથા શ્રેષ્ઠ છે. ખીજું શહેર માંડવી બંદર છે
એ મોટા વેપારનું સ્થળ છે. તેમાં ૩૫,૬૮૦ માણસની વસ્તી છે.
વહાણોની મગવડને માટે એમાં એક દીવાદાંડી બંધાવી છે.
મુંદરા, લલપત, જસો અને તૂળા એ ચાર જાણવા લાયક બંદરો છે.
મોટા કસબામાં અંજાર, રાવર, અઘોઈ, (મોરખીનું), મચો, વેલા,
નકિયા, કઠારા, તેરા, સૂમરીરોહા, મદેસર, કેરા, અને કંથકોટ છે.
પાછલાં ચાર નગરો બહુજ જૂનાં છે, અને તેમાં જૈનધર્મનાં પ્રા-
ચીન દેરાં છે. કુચ્છ ત્રિપાવ રાવના તાબામાં આખામાં કુચ્છી
ગઢ છે અને વવાણીઆનાં બંદરો, મોરખીના ઝીંઝુવાડાના,
કાઠીઆવાડના નવાનગરના અને સિંધના બસ્તાબંદરપર રાવનો
હક્ક પહોંચે છે. એક હાઈસ્કૂલ, એ પહેલા વર્ગની ઇંગ્રેજી ને ગૂજ-
રાતી જોડે શીખવવાની શાળા, એક ઉદ્યોગશાળા અને સાત
કન્યાશાળા સુદાં આખા કુચ્છ દેશમાં ૯૧ નિશાળો છે. તેઓ-
માં ૫,૭૫૩ નિશાળીઆ બેસે છે. એ સર્વેનો વહીવટ કરવાને
એ ખાતાનો ઉપરી અમલદાર ઠરાવ્યો છે.

રાજ્યવ્યવસ્થાને માટે એના આઠ જિલ્લા કર્યાં છે. દરેક
જિલ્લામાં મુનસિફ રહે છે. ભૂજમાં સદર અદાલત છે તેના
ઉપરીપણા નીચે એ મુનસિફો છે. સદર અદાલતના ચૂકાદાની

અપીલ રાવની હજૂરમાં થઈ શકે છે. કુટુંબના કાયદાનું પુસ્તક બનાવ્યું છે તે પ્રમાણે દિવાની અને પ્રોજદારી કામ ચાલે છે. એ સિવાય ભૂજમાં ભાયાતોને મોટા જાડેજા કોર્ટ છે ત્યાં નાયબ દિવાન તથા ત્રણ ભાયાતો મળી ઈનસાફ કરે છે. દર પાંચ વર્ષે બધા ભાયાતો મળી એ ત્રણને પોતાનામાંથી નીમે છે. બેપજા પાતાનો બહીવટ રેવિન્યુ કમિશનર કરે છે, દેશની આવક અને ખર્ચ ઉપર દેખરેખ રાખે છે. તથા જુદા જુદા ૧૭ મહાલોમાં મૂકેલા ધુઓ અને કારભારીઓ મારફત જમાવંદી બિઘરાવે છે. એ સિવાય જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતા ઉપર તથા મોજણીખાતા ઉપર તે નજર રાખે છે. જાહેર ઇમારત તથા રસ્તાખાતાનો ઉપરી હાલ યુરોપીઅન અને મોજણીખાતાનો ઉપરી દેશી છે. વળી પોલીસ કમિશનરના હાથ નીચે પોલીસ ખાતું તથા મુંબઈની વૈદ્યકશાળાના ગ્રાડ્યુએટના હાથ નીચે દવાખાનાં અને શીતળા ખાતું છે.

પોલિટિકલ એજન્ટ ભૂજમાં રહે છે. દેશની વ્યવસ્થા ઉપર તે દેખરેખ રાખે છે અને ઇંગ્લેજને લાહેણી ખંડણી વસૂલ કરે છે. વળી એમાં નાનું ઇંગ્લેજ લશ્કર રહે છે.

મુખ્યનિકાસ—જાજરી, જુવાર, મીઠું, મગ, ઘઉં, મઠ, રૂ, બાન, દીવેલી, રાઈ વગેરે. ઘોડા, ગાય, બળદ, ગંટ, ધી, તેલ, વગેરે પરદેશ ખાતે મોકલવામાં આવે છે. ભૂજમાં સૂતરાઉ અને રેશમી કાપડ વણવાનાં કારખાનાં છે. ભૂજનું કસબી અને હીરનું ભરત બહુ વપ્પણાય છે. સોના રૂપાની નકસીદાર કારીગરીઓ ઇંગ્લેજ લોકોને પસંદ પડે છે, અને તેઓ ખરીદ કરે છે. ભાતાજીના મઠમાં કુટકડી અને થોડો સૂરોખાર જડે છે. વળી એમાં કોયલાની ખાણો છે, પરંતુ તે ખોદવાનું કામ ચાલતું નથી.

રાવ માટે જાડેજા રજપૂત છે; તેના ભાયાતો ધણા છે અને તેના કુટુંબીમાં કેટલાક તો રાજા છે.

પ્રકરણ ૬ ઠું.

ગુજરાત. ભાગ ૧ લો.

આ દેશનો કેટલોક ભાગ ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો ખાલસા છે, ને બાકીનો દેશી રાજ્યઓનો છે. એ દેશી રાજ્યોનું વર્ણન સાતમાં પ્રકરણમાં આવશે. આ પ્રકરણમાં ખાલસા મૂલકની વિગત લખીછે. એ મૂલકના પાંચ જિલ્લા કર્યાછે. એમાંનો સૌથી દક્ષિણે ૧. સૂરત જિલ્લો છે; તેની ઉત્તરે ૨. મરુચ જિલ્લો; ભરૂચની ઉત્તરે ૩. સેઠા જિલ્લો, અને ૪. પંચમહાલ અને સૌથી ઉત્તરે ૫. અમદાવાદ જિલ્લો છે.

૧. સૂરત જિલ્લો.

એ જિલ્લામાં ૧,૬૬૨ ચોરસ મૈલ જમીન છે, તથા ૬,૧૪,૧૯૮ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે કીમ નદી છે. એ નદીની પેલીમેર ભરૂચ જિલ્લો અને ગાયકવાડનો મૂલક છે. સૂરત જિલ્લાની પૂર્વે ગાયકવાડનો મૂલક, તથા લાંસદા અને ધરમપોરનાં રાજ્યો આવેલાછે. દક્ષિણે દમણ ગંગા નદી છે. એ નદી સૂરત જિલ્લાને થાણા જિલ્લાથી અને પોર્તુગીઝ તાબાના દમણથી જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમ દિશાએ અરબી સમુદ્ર તથા અંભાતી અખાત છે. એ જિલ્લાના તાલુકા એક જથ્થે નથી, ગાયકવાડનાં પરગણાં સાથે ભેજભેજ થઈ ગયાછે. નદીનાળાંએ પાડેલાં કોતરો બાદ કરતાં બાકીની જમીન ધણું કરીને સપાટ છે. પારનેરા અને ડુંગરી વિના જાણુવા લાયક બીજા ડુંગરો એ જિલ્લામાં નથી. પારડી તાલુકામાં થોડાક નાના ડુંગરા છે અને ઇશાનમાં માંડવી પરગણાનો કેટલોક ભાગ પહાડી છે. પશ્ચિમ કાઠિયાણીનો બહુ છે. ચોમાસા સિવાય બાકીના વખતમાં તેઓમાં વહાણો આવજન કરેછે. મુખ્ય નદી-

ઓ—૧. તાપી, ગૂજરાતમાં નર્મદાત્રિવાય ખીણ બધી નદી-ઓથી મોટી છે. એ સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને સૂરત આગળ અરબી સમુદ્રને મળેછે. ૨. કાંમ રાજપીપળાના ડુંગરામાંથી નીકળીને અંકલેશ્વર તાલુકાની દક્ષિણે અને ઓરપાડ પરગણાની ઉત્તરે થઇને ખંભાતી અખાતને મળેછે. ૩. મીઠોઝા, ૪ પૂર્ણ ૫ અંબિકા, ૬ પાર, ૭ કોલક, વગેરે ખીણ નાની નદીઓ છે.

મુખ્યનિકાસ—ગામોમાં મુખ્ય ધંધો ખેતી છે; પશ્ચિમ કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંમાં માછલાં પકડવાનું કામ ઘણા લોક કરેછે. ઉત્તર ભાગમાં ખેતીની મુખ્ય ઊપજ ડાંગર, જુવાર, રૂ, ઘઉં, કઠોળ તથા બાજરી; અને દક્ષિણમાં દીવેલી, નાગલી, કોદરા, શેરડી, અને કેળાં. કેટલેક ઢોંકાણે તમાકુ, ભીંડી, શાક, વગેરે થાયછે.

તાપી, પૂર્ણ વગેરે નદીઓ ઉપર રેલવેના પૂલ તથા સૂરત શહેરમાં તાપીનદીપર હોપ પૂલ છે તે જોવા ભેવા છે. હાલ એ જિલ્લામાં રેલવે સ્ટેશન પંદર છે.

એ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૮ તાલુકા છે:—

(૧.) પારડી.	(૫.) બારહોલી.
(૨.) બલસાહ.	(૬.) માંડવી.
(૩.) ચીકલી.	(૭.) ચોર્યાશી.
(૪.) જલાલપોર.	(૮.) ઓરપાડ.

આ આઠ પરગણાંમાં ૪ કરબા તથા ૭૭૮ ગામ અને લોકસંખ્યાના અરમથી આલતી ૨૫૮ નિશાળો છે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૬૬૫ નિશાળીઆ ભણેછે. એ જિલ્લામાં ગામડી નિશાળો ૧૨૧ છે તેમાં ૩,૭૫૭ નિશાળીઆ ભણેછે. એક હાઈસ્કૂલ, આર પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો, એક ઉદ્યોગશાળા, એક ખેતીવાડી સંમિલનવાનો વર્ગ, તથા આઠ

કન્યાશાળા છે. એ કન્યાશાળાઓમાં ૧,૨૨૯ છોકરીઓ ભણેછે. હરેક તાલુકામાં મામલતદાર અને પ્રોજદાર છે.*

(૧) પારડી તાલુકો.

એની ઉત્તર સીમાએ પાર નદી છે, અને દક્ષિણે દમણ મંગા, પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય, અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે.

એ પરગણામાં ૮૨ ગામ અને ૫૫,૭૬૧ માણસની વસ્તી છે. એમાં ત્રણ નદીઓ છે—૧. પાર, ૨ કોલક. ૩. દમણગંગા. એ ઊપરાંત કોથલ અને પરીઆલી નામે ખાડી છે. એનાં મુખ્ય ગામ ૧. ચાલડાપારડી, ૨. ઘગબાડા, એ કોલક નદીને કાંઠે છે. ૩. કુંતા, બગવાડેથી બે ગાઉપર છે. એમાં જકાત ખાતાનો ઈન્સ્પેક્ટર રહેછે. હર વરસે કુંતેશ્વર મહાદેવની જત્રા ભરાયછે. એ મેળો ત્રણ માસ રહેછે અને તેમાં વેપારીઓનો બહુ માલ ખપેછે. ૪. ઉદવાડા, એમાં પારસીની જૂની અગીઆરી એટલે અગ્નિનું દેવલ છે. આતસની જત્રા કરવાને ઘણા પારસી ત્યાં જાયછે. ૫. કોલક, એ બંદર છે. ૬. ઉમરસાડી, એ પણ બંદર છે. દમણને રસ્તે વાપી, ઉદવાડા, અને પારડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. સૂરત જિલ્લામાં અને ગૂજરાત પ્રાંતમાં સૌથી દક્ષિણે એ પરગણું છે. એની દક્ષિણે કોંકણ પ્રાંતનો થાણા જિલ્લો છે. એની નૈરત્ય ખૂણાપર પોર્તુગીઝ લોકનું દમણનું રાજ્ય છે. એની પૂર્વે ધરમપોરનું રાજ્ય છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, શેરડી, નાગલી, ચણા અને વાલ છે.

(૨) વલસાડ તાલુકો.

એમાં ૯૪ ગામ તથા ૮૦,૭૦૭ માણસની વસ્તી છે. એની

* આ તાલુકાઓનું વિશેષ વર્ણન આમળ છે તે સૂરત જિલ્લાની નિશાળોમાં માત્ર ચલાવવું યોગ્ય છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર એમાંનાં મોટાં ગામ ને સાર જોઈએ.

નદીઓનાં નામ—૧. ગણદેવીની સાડી; એનું બીજું નામ અંધિકા નદી છે. આ પરગણાના વાયવ્ય કોણમાં એ નદી વહેછે. ૨. કાબેરી. ૩. સરેરા, એ નૈરત્ય કોણમાં વહેછે. હુંડામ અને બીકીમોરા આગળ તેઓ કાવેરીને મળેછે. ૪. ઔરંગા, એ વલ્લ-
શાડની પાસે છે. ૫. પાર. એ સિવાય ચામ, કોલાઈ, ચાંકી, વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. લલસાડ, એમાં ૧૩,૨૨૯ માણસની વસ્તી છે. મામલતદાર અને સબાડિનેટ જડજની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ચીકલી, પારડી, અને જલાલપોર પરગણાં વલ્લશાડના સબાડિનેટ જડજના અધિકાર નીચે છે. એ બંદર છે તથા એમાં પૂરને કે માંડવી છે. અનાજ, ગોળ અને શાગ આદિથી ચહેછે. જંગલની સંભાળ રાખનાર અમલ-
દારની કચેરી પણ એજ ગામમાં છે. ૨. હાથાડામાં મીઠું પા-
કેછે, અને તેને માટે ત્યાં એક સરકારી કારકુન રહેછે. એ સિવાય મહેલી, માલબેળ, ડહાચ, ચીંધરી, કોસંઘા, અને હરીઆ એ મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં પાર નદી પર પારનેરાનો કિલ્લો છે, તે ગાયકવાડે બાંધેલો કહેવાયછે. આ તાલુકાના ખારવા મુંબઈ, સૂરત વગેરે બંદરે સરકર કરેછે. હુસીઆ, વલ્લશાડ, અને ડુંગરી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન આ પરગણામાં આવેલાંછે, તેમાં વલ્લશાડનું સ્ટેશન મોટું છે. એની મુખ્ય નિકાસ.—ડાંગર, કોદા, દીવેલી, નાગલી, શેરડી, ચણા અને પાલ.

(૩) ચીકલી તાલુકો.

એમાં ૬૨ ગામ અને ૬૦,૧૪૭ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—૧. ઉત્તરમાં અંધિકા. ૨. ચીકલી પાસે વહે-
નારી કાબેરીનો વલ્લશાડ તાલુકામાં અંબિકા જોડે મેળમ

થાય છે. ૩. સરેરા. ૪. ઓરંગા, આ તાલુકાની દક્ષિણ સીમાએ પહે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—ચીકલી; વસ્તી ૨,૯૧૧. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. વેહેગામ, સેરગામ, આલીપોર, વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, કોદા, અને દીવેલી.

(૪) જલાલપોર તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૭૪,૦૧૬ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓનાં નામ—ઉત્તરે પૂર્ણા નદી વહે છે. દક્ષિણે અંબિકા છે. કનાઈ, છુટારા, કરકવા, થનંબ વગેરે ખાડીઓ છે. એનાં મુખ્ય ગામ—જલાલપોર. એમાં ૨,૪૯૮ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એમાં મરકારી નિશાળ છે. મઢવાડ, અબરામા, અમલસાડ, કછોલી, આટ, સરસાડ, અણગામ, પનાર, સીસોદરા વગેરે મોટાં ગામ છે. અમલસાડ અને નવસારી એ બે રેલવે સ્ટેશન એ તાલુકામાં છે. નવસારીની પાસે અર્ધા ગાઉ પર જલાલપોર છે. એ પરગણાની દક્ષિણે બીલીમોરા છે, ત્યાં પણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જીવાર, ડાંગર, રૂ, તલ અને શેરડી.

(૫) બારબોલી તાલુકો.

એમાં ૧૨૪ ગામ અને ૭૬,૧૦૦ માણસની વસ્તી છે. એની નદીઓ.—૧. તાપી; ૨. મીઠોલા એ નદીના મળુ ફાંટા છે. બુહારી ગામ આગળ પૂર્ણા નદી છે અને તેની એક શાખા લાલોડ થઈને વેળને મળે છે. એનાં મુખ્ય ગામ—૧. મીઠો-લાને કાંઠે બારબોલી; વસ્તી ૩,૮૩૭ માણસની. એ ગામ આપ-કવાડના બળેશ્વર પરગણાની હદમાં છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. ૨. તાપીને કાંઠે કઢોદ. ૩. સરખોળ. ૪. લાલોડ.

૫. મોતા. ૬. વરાહ. ૭. બુહારી. ૮. દેહેગામ. ૯. બાંકાનેર.
૧૦. કલાસ વગેરે મોટાં ગામ છે. એ તાલુકો વધારે મોટો હોવાથી
વાલોડમાં મહાલકરી અને શેજદારનાં થાણાં છે. એની મુખ્ય
નિકામ—ડાંગર, જુવાર, ધાણ, કોદા, કપાસ અને શેરડી.

(૬) માંડવી તાલુકો.

એમાં ૧૪૦ ગામ અને ૫૦,૮૧૦ માણસ છે. મુખ્ય ગામ
માંડવીમાં ૪૦૦ વર્ષ પહેલાં ભીલ રાજા રહેતા. ત્યાર પછી
ઉદેપુરના રાણાના કુળના કોઈ રાજકુમારનો અમલ થયો. સંવત
૧૮૯૮ માં હિંમેજીમરકારની જમી ખેડી અને પછી કેટલેક વરસે
એ તાલુકો ખાલસા થયો. એ તાલુકામાં ઘણા ડુંગરા છે; તેમાં
દેવગઢ ટપ્પામાં વધારે છે, અને કેટલાક પાતલ ટપ્પામાં છે.

એ પરગણાના સાત ટપ્પા અટલે ભાગ કર્યાં છે. તેમનાં નામ
માંડવી, બહુધાન, પાતલ, દેવગઢ, દલવાડા, હવેલી અને વારગામ.
એમાં દક્ષિણે તાપી નદી છે. ગ્રેહે, એ નદી રાજપીપળાના રૂડા
નામે પર્વતમાંથી નીકળીને દેવગઢ વગેરે ગામપાસે થઈને વરેલી
આગળ તાપીને મળેછે. માંડવી ગામમાં ૪,૭૪૪ માણસની વ-
સ્તી છે. મામલતદારની કચેરી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.
બહુધાનમાં બાર બાર વરસે મોટી જત્રા બરાયછે. ઘંટોલી અને
તઢકેશ્વર મોટાં ગામ છે. એ તાલુકાની નિકામ—કોદા, ડાંગર,
જુવાર અને દીવેલી.

(૭) ચોર્યાશી તાલુકો.

એ પરગણામાં સૂરત શહેર છે તેની વસ્તી બાદ કરતાં એ
તાલુકાની વસ્તી ૪૪,૭૬૪ માણસની છે. એ તાલુકાનાં ગામ
ગાયકવાડ સરકાર તથા સચીણના નવાબના તાબાના મૂલકમાં

વેરાતાં છે. સૂરત શહેર તાપી નદીને કાંઠે છે. એમાં ૧,૦૯,૮૪૪ માણસ વસે છે. કલેક્ટર, જડજ, મજાડિનેટ જડજ, મામલતદાર વગેરે અમલદારોની કચેરી એમાં છે. બે ધર્મીદા દવાખાનાં તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે. એ શહેરમાં રૂના સકંચા, છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો તથા લાઈબ્રેરીઓ છે. સૂરત શહેર આગળ મોટું બંદર હતું તેમાં વેપાર ધણો ચાલતો હતો. મંચત ૧૮૯૩ માં મોટી આગ લાગ્યાથી, વેપારનું મથક મુંબઈ થવાથી, તથા વણકર વગેરે કારીગર લોકની રોજી તૂટવાથી શહેરને મોટો ધોક્કો પહોંચ્યો છે. એ શહેરનો મજબૂત કિલ્લો તાપીના કિનારા પર આવેલો છે. એ કિલ્લાથી તે દિલ્લી દરવાજા સૂધી મારો રસ્તો બાંધેલો છે. સૂરતની પાસે તાપી નદીને સામે તીરે રંદેર છે. એ કસબામાં ૯,૪૧૬ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. કતારગામ, માઠા, કુંભારીઆ, ઉમરા, એ મોટાં ગામ છે. જીઆવચુડીઆ નામે મીઠુંબંદર છે ત્યાં સરકારકુત રહે છે. સૂરત અને સચીણ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—૩ અને જીવાર.

(૮) ઓરવાડ તાલુકો.

એમાં ૧૨૦ ગામ તથા ૬૨,૦૪૯ રહેવાશીઓ છે. એની દક્ષિણ ૯૬ ઉપર તાપી, અને ઉત્તરે કીમ નદીઓ છે. સીના નદી ભગવાદાંડી આગળ સમુદ્રને મળે છે. ઊનાળામાં તેમાંનું પાણી ધણું કરીને સૂકાઈ જાય છે. ઇચ્છાપોર અને બીજાં ગામો આગળ પાડીઓ છે. એનું મુખ્ય ગામ ઓરવાડ છે. એ કસબાની વસ્તી ૪,૧૦૬ માણસની છે. એમાં મામલતદારનું ઘણું તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરી છે. કુડસદ, મગવાદાંડી, અઢાજન, સુહાની, અમરોલી, કાસાંડ અને બરાછા મોટાં ગામ છે. સરસની પાસે ચિદનાથ મહાદેવની હરવર્ષે જત્રા ભરાય છે. ઓરા

ગામમાં કૂવાની જગ્યા ભરાય છે. અમરોલી, સાપણ અને ફીમ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, રૂ, અને ધાતું.

૨. ભરૂચ જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૫૩ ચોરસ મૈલ છે, અને તેમાં ૩,૨૬,૯૩૦ માણસ વસે છે. એની હદ—ઉત્તરે મહી, પૂર્વે ગાયકવાડનો મુલક, દક્ષિણે ફીમ નદી, અને પશ્ચિમમાં અંભાતનો અખાત. એ જિલ્લામાં ઘણું કરીને નર્મદાના મુખ આગળની રાજ્ય ભૂંઈ હોવાથી ખેતી મારી થાય છે, તેમ જાડો પણ પુષ્કળ છે. એમાં નદીઓ પણ ઠીક આવેલી છે. નર્મદા ઉપરાંત ઉત્તરમાં મહી અને દક્ષિણમાં ફીમ છે. ભરૂચ શહેર બાદ કરીએ તો એ જિલ્લાનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. ભરૂચમાં સૂતર કાંતવાના મોટા વરાળથી ચાલતા રેંઠીઆ છે, અને બીજાં વેપાર રોજગાર છે. ખેતીની મુખ્ય પેદાશ રૂ છે. એ શિવાય ચોમાસામાં જુવાર, ડાંગેર, બાજરી, તુવર અને મગ પાકે છે, અને શિયાળામાં ધાતું, તલ, વટાણા, ચણા, વાલ, દીવેલી અને તમાકુ થાય છે. આ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૫ તાલુકા છે:—

(૧) ભરૂચ.

(૪) આમોદ.

(૨) અંકેશ્વર.

(૫) જંબુસર.

(૩) વાગરા.

આ પાંચ તાલુકામાં ૪ કસ્બા તથા ૪૦૧ ગામ છે. એ ગામોમાં લોકલેવંડને ખરંચે ચાલતી ૨૧૨ નિશાળો છે, તેઓમાં ૧૨,૬૮૫ નિશાળોઆ ભણે છે.* એ જિલ્લામાં એક હાઈસ્કૂલ

* આ તાલુકાઓની વિગતવાર હકીકત આપાં છે તે ભરૂચ જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજા જિલ્લામાં તે માત્ર એમાંના કસ્બા કે મોટાં ગામ ને થોડો સાર શિક્ષણનો તે બસ પ્રતી.

તથા બે પહેલા વર્ગની આંગલોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. છોડીઓની નિશાળ ૯ છે તેમાં ૭૬૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગામડી નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૫૩૬ છોકરા ભણેછે.

(૧) મરુચ તાલુકો.

ભરૂચ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં આ તાલુકામાં ૭૩,૨૮૦ માણુમની વસ્તી, ૧૦૪ ગામ તથા ૬ મોવાડા છે. એમાં નર્મદા છે. એ નદી તાલુકાની દક્ષિણે છે. એ ધણી મોટી અને જાડી છે અને એવડે બહોળો વેપાર ચાલેછે. સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને ખંભાતી અખાતને મળેછે. તાલુકાનું મુખ્ય શહેર મરુચ છે તે નર્મદા નદીના કાંઠાપર છે. એમાં ૩૭,૨૮૧ માણુમની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ પાતું છે. કલેક્ટર, બીજા વર્ગના મજાડિનેટ જડજ અને મામલતદારની કચેરી એમાં છે. શુક્લ-તીર્થ, જાડેશ્વર, નિકોરા, શાહવાદ, જનોર, ટંકારીઆ, પારસેત અને અમલેશ્વર, એ મોટાં ગામ છે. હર વરમ શુક્લતીર્થમાં જત્રા ભરાયછે. હર ૧૯ વરમે તવરા અને ભાડભૂતની જત્રા ભરાયછે.

આ તાલુકામાં ભરૂચ, ચમારગામ અને પાલેજ એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. નર્મદા નદીમાં ધંતુરીઆ અને કાસવા એ બે નાના ખેટ છે તેઓ એ તાલુકાના છે. ધંતુરીઆમાં માણુમ વસેછે. ભરૂચ શહેરમાં છાપખાનાં, વર્તમાનપત્રો, લેખપત્રીઓ, અને ૩ કાંતવાનાં તથા વણવાનાં કારખાનાં છે.

(૨) અંજલેશ્વર તાલુકો.

એ પરગણામાં ૯૯ ગામ તથા એક મોવાડો છે. એમાં ૬૫,૦૫૪ માણુમની વસ્તી છે. ૧ કીમ નદી એ પરગણાની દક્ષિણ સીમાએ છે. ૨ ઝમરાવતી એ રાજપીપળામાંથી નીકળી આડવા બુશ્બુર્ગ આગળ નર્મદાને મળેછે. વળી વંદ નામે એક

ખાડી છે. મુખ્ય ગામ—૧ અંકેશ્વર. એમાં મામલતદારની તથા બીજા વર્ગના સબાડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં ૯,૫૩૫ માણસની વસ્તી છે. ૨. હાંસોટ એમાં, ૪,૨૭૫ માણસની વસ્તી તથા મહાબકરીની કચેરી છે. દીવા, માંઢવા યુજુર્ગ, હલાવ, કતપુર, અને સીસોદરા મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર, અને ધાં.

---

(૩) વાગરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૯ ગામ તથા ૩૩,૯૦૨ રહેવાશી છે. એમાં એકે નદી નથી, પરંતુ મૂલી નામે એક ખાડી છે તે વાગરા અને ભરૂચને જુદા પાડે છે. વાગરામાં મામલતદારની તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરી છે. આ તાલુકાનો પશ્ચિમે દેહેજબારા નામે મોટો કસ્બો છે તે ખંદર છે. ગંધાર, ચિલાયત, અને ભૂલીગામ એ મોટાંમાં મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર, અને ધાં.

---

(૪) આમોદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૪૭ ગામ તથા ૩૯,૬૪૧ માણસની વસ્તી છે. એ તાલુકાની ઉત્તરે ઢાઢર નદી વહે છે. એમાં આછોઢ, ગોપાલ, સ્પારેલ વગેરે ખાડીઓ છે. એના મુખ્ય ગામ આમોદમાં ૫,૮૨૨ રહેવાશી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. એ કસ્બા ઉપર તથા તાલુકાનાં ગામો ઉપર એક રાણાનો થોડોક ભાગ છે. કેરવાઢા મોટું ગામ છે તેનો કેટલોક ભાગ તેના ઠાકોરને તામે છે. આ તાલુકાનું માત્તર નામે ગામ વાગરા તાલુકાની હદમાં આવેલું છે. સરમોળ, હસર, રોજાટંકારિઆ વગેરે મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—૩, જુવાર, અને ધાં.

---

(૫) જંબુસર તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૨ ગામ તથા ૭૭,૭૭૨ માણસની વસ્તી છે. નદીઓ—૧ મહી. એ નદી માળવામાંથી નીકળી ખંભાતના અખાતને મળેછે. મહી નદી આ તાલુકાની ઉત્તરે અને ઢાઢર દક્ષિણે છે. ૨. જાહર પણ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એનાં મુખ્ય ગામ—જંબુસર. એમાં મામલતદાર તથા સબ-ડિનેટ જડજની કચેરી છે. સબ-ડિનેટ જડજનો અધિકાર આમોદ તાલુકા ઉપર પણ છે. એમાં ૧૧,૪૭૯ માણસની વસ્તી અને ગામસુધરાઈ ખાતું છે. વસ્તીનો ધણો ભાગ વેપારી છે. જંબુસરથી આશરે નવ મૈલને અંતરે ટંકારીઆ નામે બંદર છે. એમાં ફીક વેપાર ચાલેછે. દેગામ એ પણ બંદર છે. ગજેરા, કાલી, ચેઢચ અને સારોદ એ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—રૂ, ધઉં, જુવાર, બાજરી, અને ગળી.

૩. લેડા જિલ્લો.

એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૦૯ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૮,૦૪,૮૦૦ માણસની છે. એની સીમા—ઉત્તરે અમદાવાદ જિલ્લો, ગાયકવાડ અને મહીકાંઠા એજન્ડિસનો કેટલોક મુલક, અને રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાંનું વાડામિનારનું નાનું રાજ્ય; પૂર્વે અને દક્ષિણે મહી નદી આવી પંચમહાલ, ગાયકવાડનો મુલક, તથા ભરૂચ જિલ્લાથી તેને જુદો પાડેછે; અને પશ્ચિમે ખંભાતનું મંસ્થાન તથા અમદાવાદ જિલ્લો છે.

દેશ અપટો અને ગ્રાડોથી ભરપૂર છે. એવી પણ સારી છે. હશાન કોણમાં એ લગીર જાયો છે; ત્યાં જમીન ઓછાં ગાડવાળી અને ઓછી રચાળ છે. દેશનું પાણી ધણું કચીને

મહી તરફ વહે છે. એમાં મોટી નદી મહી છે. એ ખંભાતી અ-
ખાતને મળે છે. ૨. વાત્રક, એ સાબરમતીને મળે છે. ૩. મંચો
એ વાત્રકને મળે છે. ૪. મોઢી, એ વાત્રકને મળે છે. ૫. માંહોર,
એ શેઠીને મળે છે. ૬. સારી, આ નદીનો માર્ગ સાબરમતી અને
મંચો એ બેની વચ્ચે છે. એ નિહામાં બાજરી, કોદા, ડાંગેર,
જુવાર, શેરડી, બાવડો, તમાકુ વગેરે પાકે છે. બાજરી અને ત-
માકુ પુલકળ પાકે છે, અને પરદેશ મોકલવામાં આવે છે. આણંદ
અને નડીઆદ પરગણાંમાં સર્વે બાગાયત પાક થાય છે. કપડ-
વણમાં માત્ર અને કામનાં કારખાનાં છે. નડીઆદમાં સર-
કારી હાઈસ્કૂલ તથા એડામાં પહેલા વર્ગની આંગ્લો વર્નાક્યુલર
સ્કૂલ છે, અને કપડવણમાં તથા ઉમરેડમાં એક જીન વર્ગ-
ની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ છે. આ નિહામાં હલકા દરજ્જાની
૧૯૪ નિશાળો છે તેઓનું ખર્ચ લોકલફંડમાંથી કરવામાં આ-
વે છે. એ નિશાળોમાં ૧૬,૫૭૩ છોકરા ભણે છે. એ નિહામાં
એક હાઈસ્કૂલ, અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ
છે તથા એતીવાડી શીખવવાનો એક વર્ગ હુધાડ્યો છે. છોડી-
ઓની નિશાળો ૧૨ છે તેમાં ૧,૦૨૨ છોકરીઓ ભણે છે. નિ-
હામાં ગામઠી નિશાળો ૩૨ છે તેઓમાં ૧,૪૭૬ નિશાળીઆ
ભણે છે. એ નિહામાં રેલવે છે તેની એક શાખા આણંદથી
પાલી સુધી જાય છે. એ નિહાનાં મુખ્ય ગામ મોટા કરવા છે.

એડા નિહામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) કપડવણજ.	(૫) માતર.
(૨) ઠાસરા.	(૬) આજંદ.
(૩) મહીઆદ.	(૭) વારસદ.
(૪) મહેમદાબાદ.	

એમાં એડા, મહુધા, અને ઉમરેડ, એ ત્રણ પેટા તાલુકા છે. આ તાલુકાઓમાં ૧૦ કરના તથા ૫૭૧ ગામો છે.*

(૧) કપડવળજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૫ ગામ તથા ૯૩,૦૨૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ મોહોર નદી કપડવળજ તથા કડલાલ પાસે વહેછે; ૨ વાત્રક, એ અપરજીના ગામ પાસે વહેછે. એ બંને નદીઓ ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહેછે. ૩ વરાસી, એ નાની નદી કપડવળજ આગળ મોહોરને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ કપડવળજમાં મા-મલતદાર તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એના કેટલાક રહેવાશીઓ ધણા દ્રવ્યવાન છે. એમાં ૧૪,૪૪૨ માણસની વસ્તી છે. ગામ સુધારાઈ ખાતું, પુસ્તકશાળા, છોડીઓની નિશાળ તથા દવાખાનું એ ગામમાં છે. એમાં કાચ અને શાષ્ટ્ર બનાવવાનાં કારખાનાં છે. એ વસ્તુઓ મુંબઈ તથા બીજે ઠેકાણે પુષ્કળ મોકલવામાં આવેછે. એ બંને કારખાનાંમાં સુધારો કરવાની જરૂર છે. સુધારો કરી હાલ બનેછે તેથી જાંચી જતના કાચ અને શાષ્ટ્ર બનાવે તો ખપત વધે. આંત્રોલી, કઠલાલ, છીપઢી, તોરણા, લઘુંદા વગેરે મોટાં ગામ આ તાલુકામાં છે. બસુંદ્રામાં બીના પાણીના કુંડ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી અને કોદરા, કાચ તથા શાષ્ટ્ર છે.

(૨) ઠાસરા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૯૬ ગામ તથા ૮૪,૮૬૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. મહી નદી એ તાલુકાની ઉત્તરે છે. ૨. મોઢી ઉત્તરે આવેલા ડુંગરામાંથી નીકળી ઠાસરા તથા ડાકોર પાસે થઈ નડી-

* આ તાલુકાઓની વધારે હુકીકત આપીએ તો બેડા જિલ્લાની નિશાળોને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર મોટા કરના કે બહુ મોટાં ગામ ને ઘોડા સાર રીખવવા.

આદ તાલુકામાંના અરજનકોટ ગામ આગળ મોહોરને મળેછે. એ ત્રિવાય ગઢતી, વગેરે નાની નદીઓ છે. એનું મોટામાં મોટું ગામ ઢાકોર છે; તેમાં ૭,૭૭૧ માણસ વસેછે, ને રણછોડજીનું મોટું મંદિર તથા ગોમતી નામે તળાવ છે. દરેક પૂનેમે ધણા લોકો રણછોડજીના દર્શન કરવા જાયછે. આસો સુદ પૂનમે તથા આશાડ સુદ જીજ્ઞની રથજનત્રાએ આશરે લાખ માણસ એકઠું થાયછે. એમાં ગામ સુધરાઈ પાતું, પુસ્તકશાળા, તથા દવાખાનું છે. મામલતદારની કચેરી ઠાસરામાં છે. એ ગામની વસ્તી ૩,૪૬૪ માણસની છે. એ તાલુકામાં ડાકોર, ઠાસરા અને પાલી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. જનોડ, પઢાઢ, કાલસર વગેરે મોટાં ગામ છે. એની મુખ્ય નિકાસ—જાજરી, ડાંગર અને બાવટો છે.

(૩) નઢીઆદ તાલુકો.

એમાં ૯૧ ગામ તથા ૧,૬૨,૨૫૬ માણસની વસ્તી છે. ૧. શેઢી એ આ તાલુકામાં થઈ ખેડા આગળ વાવકને મળેછે. ૨. મોહોર એ કુપડવણ તાલુકામાં થઈ અરજનકોટ આગળ શેઢીને મળેછે. ૩. લુણી એ કોટ આગળ શેઢીને મળેછે. એના મુખ્ય ગામ નઢીઆદમાં ૨૮,૩૦૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં સુબાર્ડિનેટ જન્ડલ તથા મામલતદારની કચેરીઓ છે. એ રેલવે સ્ટેશન છે અને એમાં ગામ સુધરાઈ પાતું, છોડીઓની નિશાળ, પુસ્તકશાળા અને દવાખાનું છે. એમાં ધર્મશાળા તથા તળાવો છે. અલીના (વસ્તી ૫,૦૦૨), ચુગેલ, મોહોલેલ, ઉત્તરસંઢા, ચકલાસી (એમાં ૮,૧૩૯ માણસની વસ્તી છે), નરસંઢા, ઢમાળ, વગેરે મોટાં ગામ છે. મહુધા અને કુકલાલ પાસે થઈ નડીઆદથી કુપડવણ જવાનો મોટો રસ્તો બાંધેલો છે. આ તાલુકાના ષઢતાલગામમાં સ્વામીનારાયણનું મોટું મંદિર છે. મુખ્ય નિકાસ—જાજરી, કોદરા, તમાકુ, શુદ્ધ, તલ, અને રૂ છે.

(૪) મહેમદાવાદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૮૮,૯૩૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૧ સારી નદી સાબરમતી અને મેધોનાં વચ્ચે વહેછે. ૨ વાત્રક મહેમદાવાદ તથા એડા પાસે થઈ પાક્ષા આગળ સાબરમતીને મળેછે. ૩ મેધો દેદરડા આગળ વાત્રકને મળેછે. અને ૪ શેઠી આ તાલુકાની દક્ષિણે છે તે એડા આગળ વાત્રકને મળેછે. વાત્રક અને શેઠીના સંગમ ઉપર સેડા છે. એમાં ૧૨,૬૪૦ માણસ વસેછે. કલેક્ટર, મેજિસ્ટ્રેટ જડજ, તથા મિનિસ્ટર્સન એ અધિકારીઓ એમાં રહેછે. વળી એમાં પુસ્તકશાળા, મિનિસ્ટર હાસ્પિટલ, ગામસુધારાઈ ખાતું, તથા છોડીઓની નિશાળ છે. એડાથી મહેમદાવાદના રેલવે સ્ટેશન સૂધી રસ્તો ખાંધેલોછે. એને ફરતો કોટ છે. મહેમદાવાદ પણ મોટું ગામ છે. ગૂજરાતના પાદશાહ મહેમદ બેગડાએ વચાવ્યું તે ઉપરથી મહેમદાવાદ નામ પડ્યુંછે. એમાં ૮,૧૭૩ માણસની વસ્તી છે. એમાં મામલતદારની કચેરી, ગામસુધારાઈ ખાતું અને રેલવે સ્ટેશન છે. એમાં શરકારી નિશાળ, કન્યાશાળા, મીડિંગરૂમ, તથા દવાખાનું છે. મમરીઓ નામે કૂવો તથા તેની પડોશમાં વાત્રક નદીના કાંઠાપરનો રોળે એ બે બોવા લાયક છે. સિહુન, મહીજ, સરસબળી, ફત્તીજ, રુદ્ધન, વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. મહેમદાવાદમાં અગાઉ ખાસતો બનતો હતો તે ધણો વખાણાતો. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકામ—બાજરી, ડાંગેર, કોદા, શેરડી અને પારિબતકનાં ફૂલ છે.

(૫) માતર તાલુકો.

એ તાલુકામાં ૮૦ ગામ તથા ૭૮,૨૭૯ માણસની વસ્તી છે. ૧ સાબરમતી નદી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમ સીમાએ છે. ૨ વાત્રક

એ આ તાલુકામાં થઈ પાછા આગળ સાબરમતીને મળે છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ માતર છે તેમાં ૪,૮૮૬ માણુમની વસ્તી છે. ત્યાંના વાણીઆ પૈસાદાર છે. એમાં મામલતદારની કચેરી છે. રહુ, ભિંવાસી, ત્રાજ વગેરે મોટાં ગામ છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ધઉં, કોદા, ડાંગેર, તથા કસુંબી છે.

(૬) આણંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૭૨ ગામ તથા ૧,૫૪,૧૧૮ માણુમની વસ્તી છે. મહી નદી એ આ તાલુકાની પૂર્વ સીમાએ છે. એમાં મોટામાં મોટું ગામ ડમરેઠ છે. તેમાં ૧૪,૬૪૩ માણુમની વસ્તી છે. એ રેલવેનું સ્ટેશન તથા તેમાં મજાડિનેટ જડજની કોર્ટ છે. વસ્તીનો ઘણો ભાગ ખેડવાળા બ્રાહ્મણ અને ખડાયતા વાણીઆનો છે. એમાં પુસ્તકશાળા તથા છોડીઓની નિયાળ છે. ઉમરેકચી જીતરતું બીજું ગામ આણંદ છે. એની વસ્તી ૯,૨૭૧ માણુમની છે. તેમાં મામલતદારની કચેરી છે. રેલવેની ડાકોરની શાખા એ સ્ટેશને મળે છે. નાપાડ, કરમસદ, ઓઢ (૮,૫૦૦ માણુમની વસ્તી), સારસા (વસ્તી ૫,૩૭૭), ચોરીમાઘી, સામરસા (એની વસ્તી ૫,૪૦૧ છે), ચિલોદા, ધામળા, સંઢલપુર વગેરે મોટાં ગામ એ પરગણામાં છે. વાસદ એ રેલવે સ્ટેશન છે તેની પાસે મહી નદી ઉપર મોટો પૂલ છે તે જોવા લાયક છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—તમાકુ, કોદા, રૂ, અને બાજરી છે.

(૭) ચોરસદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૯ ગામ તથા ૧,૪૩,૩૨૧ માણુમની વસ્તી છે. મહી નદી આ તાલુકાની પૂર્વ અને દક્ષિણ સીમા છે, અને ઉમેટા તથા દેહેવાણુ આગળ થઈ અંભાતના અખાતને મળે છે.

મુખ્ય ગામ ચોરસદમાં ૧૨,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે, અને મામલતદાર તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરી છે. એમાં છોડીઓની નિશાળ અને દવાખાનું છે. આંકલાવ (વસ્તી ૫,૦૨૦), મેટાસી, ચીરસદ, અલારસા, રાસ, દાબોલ, દેહેવાળ, સુળાવ, પીપઝાવ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકાનાં ગામો એક જથ્થે નથી, પરંતુ ગાયકવાડના તથા અંભાતના નવાબના રાજ્યમાં વેરાતાં છે. એની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, ડાંગર, તમાકુ, ગળી, શુપડ, અને શુદ્ધ છે.

૪. પંચમહાલ.

એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૬૧૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૨,૫૫,૪૭૯ માણસની છે. હાલમાં પંચમહાલ ખાતે અનાયદો કલેક્ટર નીમ્યો છે તે ગવર્નર તરફનો પંચમહાલનો એજન્ટ પણ છે. એ અધિકારી સરકારી ઊપજ ખાસનો હિસાબ રાખે છે.

બારીઆના રાજ્યવડે પંચમહાલના બે વિભાગ થયેલા છે. નૈરત્ય કોણુના ભાગની ઉત્તરે લુણાવાડા, સુંથ, અને સંજેલી આવેલાં છે; પૂર્વે બારીઆનું રાજ્ય, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા મહી નદી છે. એ નદી ખેડાજિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે. ઇશાન કોણુના ભાગની ઉત્તરે કિરોલી અને કિશનગઢનાં રાજ્ય, પૂર્વે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ અને બનાસ નદી, દક્ષિણે માળવાનો પશ્ચિમ ભાગ, અને પશ્ચિમે સુંથ, સંજેલી, અને બારીઆ છે. મોટી નદીમાં માત્ર મહી છે. ઇશાન કોણુનો ભાગ વધારે રસાળ અને ખેડાયેલો છે. દેશ મોટાં ઝાડ વગરનો છે, અને પાવાગઢના ડૂંગરા (જેમાં ઇ. ૬૫૨ કુટ) ત્રિવાય સપાટ છે. ઉત્તરે કેટલીક રસાળ ખીણ છે, પરંતુ ઘણું કરીને જમીન જાંચી નીચી અને વેરાન છે, તથા ખે-

તીની હાલત મારી નથી. એ દેશમાં એતી મિયાવ બીજો ઉલ્લમ થોડોજ છે. મુખ્ય નિકામ—ધઉં, ડાંગર, બાજરી, મકાઈ, ચણા, અને બીજું ધાન્ય છે. ત્રણ અને મહુડાં પુષ્કળ પાકેછે. એ દેશમાં ત્રણ તાલુકા, એ પેટા મહાલ, ૩ કસ્બા, તથા ૬૭૫ ગામ છે. એ તાલુકા નીચે પ્રમાણે છે:—

તાલુકા.

મુખ્ય ગામ.

ગોધરા.

ગોધરા અને સેહેરા.

કાલોલ.

કાલોલ, હાલોલ અને બેજલપુર.

દાહોદ.

દાહોદ અને શાલોદ.

એ દેશ આગળ સિંધિઆના તાબામાં હતો તે વેળા માઠી દશામાં હતો. ઇંગ્રેજ સરકાર એને સુધારેછે. દાહોદમાં ૧૨,૩૯૪ અને ગોધરામાં ૧૩,૩૪૨ માણસની વસ્તી છે. એમાં ૬૨ નિશાળો છે ને તેમાં ૪,૦૩૬ નિશાળીઆ ભણેછે. પંચમહાલમાં ૨૦ ગામડી નિશાળો છે તેઓમાં ૮૧૮ નિશાળીઆ ભણેછે. છોડીઓની નિશાળો પાંચ છે તેમાં ૨૯૩ છોકરીઓ ભણેછે. ગોધરા અને દાહોદમાં મુનઝિફ અને મામલતદારની કચેરીઓ છે.

૬. અમદાવાદ જિલ્લો.

આ જિલ્લો ગુજરાતના બીજા જિલ્લાઓની ઉત્તરે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૮૨૧ ચોરસ મૈલ છે, ને એની વસ્તી ૮,૫૬,૩૨૪ માણસની છે. એની દક્ષિણે તથા પશ્ચિમે કાઠીઆવાડ, ઉત્તરે ગાયકવાડનો મૂલક, અને પૂર્વે તથા અગ્નિકોણમાં ખેડા જિલ્લો, અંભાતનું સંસ્થાન, અને અંભાતી અખાત. એમાં મુખ્ય નદી સાબરમતી છે તે ઇશાન કોણમાં આરાવલી ડુંગરાના છેડા પાસેથી નીકળીને નૈરત્ય કોણતરફ વહી અંભાતી અખાતને

મળે છે. ઉત્તર ભાગમાં નીચા ડુંગરા આવેલા છે, તથા ધોધા તાલુકામાં કેટલાક ડુંગરા છે, પરંતુ બાકીનો મૂલક સપાટ મેદાન છે. જિલ્લાના ધણાપર ભાગમાં ખેતી ચારી ચાલે છે. ગામડાંમાં મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે. અમદાવાદ શહેરમાં પુસ્તક રેશમનાં, સૂતરનાં અને કમળનાં કારખાનાં છે. વરાળવંતથી ચાલતા રેંટીઆ છે તેથી પણ ધણા માણસોને રોજ મળે છે. જિલ્લાની નિકામ—બાજરી, જુવાર, ચણા, રૂ, ડાંગર, થોડોક તમાકુ, શેરડી, આદું, ગળી, તલ અને દીવેલી છે. રૂ અને ધાન્ય મુંબઈ ખાતે પુસ્તક મોકલવામાં આવે છે. કમળી, રેશમી અને સૂતરાઈ કાપડ આમપાસના મૂલકમાં જાય છે. જિલ્લામાં ૧૬૨ ગૂજરાતી નિશાળ છે તેમાં ૧૩,૨૯૪ નિશાળીઆ ભણે છે. ત્રણ પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ તથા છોડીઓની નિશાળ ૧૬ છે તેમાં ૧,૨૯૬ છોકરીઓ ભણે છે.

અમદાવાદ શહેરમાં એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક મેડિકલ સ્કૂલ, બે હાઇસ્કૂલ, બે પ્રાંચસ્કૂલ એટલે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલ, બે ત્રેનિંગ કોલેજો, ત્રણ કન્યાશાળા, ત્રણ લેન્ડે-રીઓ, ચાર ધર્મીય દવાખાનાં તથા કેટલાંક છાપખાનાં અને સાતવારીઆં વર્તમાન પત્રો છે.

બુદ્ધિપ્રકાશ નામે માસિક ચોપાનિયું ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટી તરફથી પ્રગટ થાય છે. અમદાવાદ જિલ્લામાં નીચે લખેલા ૭ તાલુકા છે:—

(૧) પ્રાંતીજ.	(૫) ધંધુકા.
(૨) હીરમગામે.	(૬) ધોધા.
(૩) ધોલકા.	(૭) સાળંદ.
(૪) દસકોઈ.	

પાટડી અને મોગસા બે પેટા તાલુકા છે.

આ તાલુકાઓમાં ૯ કરબા તથા ૮૫૩ ગામો છે*. એ જિલ્લામાં ૧૨૫ ગામડી નિશાળો છે તેઓમાં ૪,૮૯૭ નિશાળી-આ બાલુ છે.

(૧). પ્રાંતીજ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૯ ગામ તથા ૧,૦૭,૫૫૪ માણસની વસ્તી છે. એનો વિસ્તાર ઘણો હોવાથી એમાં એક પેટા મહાલ કયો છે. મામલતદારની કચેરી માંતીજમાં છે અને મહાલકરીની કચેરી મોડાસામાં છે. માંતીજની પશ્ચિમે ૧ સાબરમતી અને ૨ હાથમતી નદીઓ છે. તેઓ વાયવ્ય કોણમાં વહે છે. ૩ વાઝક એ બાયડ અને ગાજટ પાસે થઈને વહે છે. ૪ માજૂમ, એ મોડાસાની પાસે છે. ૫ મેશ્વો, એ હુરસોલની પાસે છે. ૬ સારી એ દેશા-મણ, લાલપુર અને બીજાં ગામો પાસે થઈને વહે છે. માંતીજની પાસે બોમ નામે ઘણા મૈલ લાંબો ખાડો છે. અગાઉ હાથમતી એમાં વહેતી, પરંતુ એવું કહેવાય છે કે અમદાવાદના રહેવાશી-ઓને વધારે પાણી પૂરું પાડવા માટે મહંમદ સુલતાને હાથમતી નદીના એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા સૂધી બંધ બાંધીને તેનો વહેવાનો માર્ગ અટકાવી સાબરમતીમાં વાળી લીધી. મુખ્ય ગામ પ્રાંતીજ છે, તે તેમાં ૮,૩૫૩ માણસની વસ્તી છે. મોડાસામાં ૭,૦૩૧ માણસની વસ્તી છે. એ બંને ગામમાં ગામસુધરાઈ ખાતું છે. ઝોરાળ, ગાવટ, ધનસરા, ચોહલા, દેહેમાઈ વગેરે બીજાં મોટાં ગામ છે. આ તાલુકામાં ૪૩ મહેવાસી ગામડાં છે. અગાઉ મહેવાસી બોકો લંદકાટ અને ચોરી કરતા હતા, તથા બાગ્યેજ જમાબંદી

* આ તાલુકાઓવિષે વિશેષ હકીકત આપી છે તે અમદાવાદ જિલ્લાની નિશા-બાને માટે છે. બીજા નિશાળોમાં મામ એના કરબા કે બહુ મોટાં ગામ તથા સહુ બીજા હકીકત શીખવવી.

આપતા, પરંતુ ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેમનું જોર નરમ પડ્યું છે. મોડામા મહાલમાં ડુંગરો અને જંગલો છે તેમાં સાગ અને બીજાં ઝાડો ઊગે છે. મુખ્ય નિકાસ-બાજરી, ચણા, મઠ, તલ, જવ, મકાઈ, રતાગુ, તથા વરીઆળી.

(૨) ચીરમગામ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૫૫ ગામ તથા ૧,૩૬,૫૭૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં એકે જાણવા લાયક નદી નથી, પણ માંડળ તથા ગો-રૈયા પાસે ખારા પાણીના નાના વહેળા છે. એમાં સૌથી મોટું ગામ ચીરમગામ છે, ને તેની વસ્તી ૧૮,૬૬૦ છે. કોટની બહાર મુતસર અને ગંગાસર નામે બે તળાવ છે તેમાં મુતસર ધણું મોટું છે. લોકો કહે છે કે પાટણના મહારાજ સિદ્ધરાજ જોશિએ એ તળાવ બંધાવ્યું છે. આ કસ્બામાં દરજીઓ ધણા છે તેઓ રૂના ડગલા, પંખા, સૂજની વગેરે સારાં બનાવે છે. એ ગામમાં દેસાઈઓ રહે છે તેમની મતાને લીધે એ મોટું થઈ પડ્યું છે. એમાં ગામ-સુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા મજાડિનેટ જડજની કચેરીઓ છે. એમાં કપાસ લોઢવાનાં વરાળથી ચાલનારાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. એમાં પાટડી અને માંડળ એ મોટા કસ્બા છે. પાટડીમાં ૬,૫૨૫ તથા માંડળમાં ૬,૬૭૯ માણસની વસ્તી છે. માંડળમાં ગામ સુધરાઈ ખાતું છે. પાટડી પાસે મીઠું પાકે છે માટે કુશ્મખાતાના અધિકારીઓ ત્યાં રહે છે. આહિં જો મીઠું પાકે છે તેને વરાગડું મીઠું કહે છે, અને તે મુંબઈ હલાકામાં સૌથી સરમ મીઠું છે. દેવોજ, ઓગળ, ગોરૈયા, રામ-પુરા, અને સીતાપુર એ મોટાં ગામ છે. પહેલાં એ તાલુકામાં કોળી લોક લૂંટફાટ કરતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારના બંદોબસ્તથી તેઓ ઝાઝો ઉપદ્રવ કરી શકતા નથી. આ તાલુકાનાં

કેટલાંક ગામ કાઠીઆવાડ એજન્ડિમાં અને કેટલાંક ગાયકવાડના મૂલકમાં આવેલાં છે. પાટડી અને વીરમગામ એ બે રેલવે સ્ટેશન છે. મુખ્ય નિકાસ—ખાજરી, ઘઉં, અને જુવાર.

(૩) ધોલકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૧૭ ગામ તથા ૧,૧૧,૧૯૨ માણસની વસ્તી છે. તાલુકાની જમીનનો ઘણો ભાગ તાલુકદારોનો છે, અને થોડો હંમેશા મરકારનો આવકમાં છે. આ તાલુકદારોના હાથમાં અમલ નથી. કેટલાક તાલુકદારોને ગરાશીઆ કહે છે, અને કેટલાકને કર્જાતી કહે છે. કોઠ તથા સાયુંદનો ડાકોર અને ગાંગડનો ડાકોર એ બે મુખ્ય તાલુકદાર છે. તે જિવાય તેમના બાયાત નાના તાલુકદાર છે. મુખ્ય કર્જાતીઓ ધોળકામાં રહે છે. તાલુકાની પશ્ચિમે દુર્ગા, મેણી, અને ખીખં ગામો પાસે નલ નામે તળાવ છે તેનું પાણી ખાંડ છે તથા પીવાના કામમાં આવતું નથી. એ તળાવમાં રાડાં પુલકળ થાય છે તેને લોકો ધરનાં છાપરાં બનાવવાના કામમાં વાપરે છે. એનાં મૂળીઆનો રોટલા બનાવવાનો લોટ કરે છે. એને ખીર કહે છે. ધોલકા મુખ્ય ગામ છે. એમાં ગામસુધરાઈ ખાતું, મામલતદાર તથા મહા-ડિનેટ જડજની કચેરી છે. એ કરબો છે ને એક મૈત્ર લાંબો છે, પરંતુ બહુ પહોળો નથી. એમાં ૧૭,૭૧૬ માણસની વસ્તી છે. એમાં બે મોટાં અને ચારાં તળાવ છે તેમાંના એકના તીર ઉપર પડી ગએલી મસીદ છે. એની હવા શરદઋતુમાં મારી નથી. ચોમાસાની આખરે લોકોને તાવ આવે છે તે માહા તથા ફાગણ (ફેબ્રુઆરી અને માર્ચ) સૂધી રહે છે. કોઠમાં રાજનું દરબાર છે. વાલઝા, ચલોઢા, ગાંગડ, મદરસા, સરોઢા વગેરે મોટાં ગામ છે. ધોળકામાં દવાખાનું છે તેથી લોકોને બહુ સુખ

થયું છે. એમાં લીલાધર પુસ્તકશાળા પણ છે. સાબરમતી અને લાતકના મુંગમ ઉપર ચૌઠા ગામ છે તેમાં કાર્તિકી પૂનમે દર વરસ મેળો ભરાય છે. એ વેળા આમવાસનાં ગામોમાંથી ઘણા લોકો ત્યાં એકઠા થાય છે. એ તાલુકાની મુખ્ય નિકામ—ધરૂં, અણા, જુવાર, આદું, કેળાં, દાડમ, અને શેરડી છે.

(૪) દસક્રોઈ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૭ ગામ તથા અમદાવાદ શહેરની વસ્તી બાદ કરતાં ૧,૪૩,૯૪૨ માણુમની વસ્તી છે. ૧સાબરમતી નદી ઉત્તરથી દક્ષિણમાં વહે છે. રમેશ્વો, એ તાલુકાની પૂર્વ સીમા-એ છે. ૩ સારી, એ સાબરમતી અને મેશ્વો એ બેની વચ્ચે વહે છે. આ તાલુકામાં અમદાવાદ શહેર સાબરમતીને કાંઠે છે તે અને ૧૪૧૧ માં સુલતાન મહંમદે બંધાવ્યું હતું. એ ગૂજરાતનું મુખ્ય શહેર ગણાય છે અને એમાં ૧,૨૪,૭૬૭ માણુમની વસ્તી છે. એમાં મ્યુનિસિપાલિટી તથા કલેક્ટર, જડજ, સબ-ડિવેન્ડ જડજ અને બીજા મરકારી અધિકારીઓની કચેરીઓ છે. એમાં દ્રવ્યવાન વેપારીઓ તથા માલુકારો રહે છે. આદુંની કેટલીક કારીગરીઓ વખણાય છે. શહેર પાસે પાયદળ તથા તોપખાનું છે. મહંમદશાહે તથા બીજા મોટા મુસલમાનોએ બંધાવેલી મસીદો સુંદર, મોટી અને જોવા લાયક છે, તેમાં મુખ્ય જુમામસીદ છે. હાલ ઇંગ્લેન્ડ મરકાર તેઓનું રક્ષણ કરે છે. ત્રણ દરવાજા, ભદ્ર, મિશનસ્કૂલ, પ્રાર્થના મહાળનું મંદિર, સ્વામીનારાયણનું મંદિર, તથા બીજા મરસ ઈમારતો છે. શહેરમાં લગડાં વણવાનાં તથા રંગવાનાં કારખાનાં જોવા લાયક છે. મશરૂ તથા કીનખાખનાં લગડાં ઘણાં મરસ વણાય છે. વળી ઘણી જાતનાં રેશમી કાપડ તથા રેશમી કોરનાં ધોતીઆં પુઝળ

બનેછે. વરાળ યંત્રથી ચાલતા સૂતર કાંતવાનો તથા વણવાનો મોટા સંક્રંચા છે. ભોંયમાં દોટલા નળવડે લોકને મીઠું પાણી પૂરું પાડવામાં આવેછે. વરાળ યંત્રવડે એ પાણી નદીમાંથી લાવેછે. શહેરનીપાસે નીચે લખેલી ઇમારતો વગેરે જોવા લાયક છે:—

કાંકરીયું તળાવ. શાહઆબમનો રોજો. માતરભવાનીની વાવ. દાદાહરીની વાવ. અડાળજની વાવ. અલેકમાબાનનું તળાવ. વટવાનો રોજો. પીરાણાનો રોજો. શાહીબાગ મહેલ. હુદીમંગનાં દેવમ્મ તથા બંગલો.

આ તાલુકામાં ડવારસદ, ઘટલા, કુહા, નરોડા, ઘરેજા, જૈતલપુર વગેરે મોટાં ગામ છે. અમદાવાદમાં અને સાબરમતીને કાંઠે કાંઈ રેલવે સ્ટેશન છે. તાલુકાની મુખ્ય નિકાસ—બાજરી, જીવાર, શેરડી, ડાંગર, તમાકુ, અને કઠોળ છે.

(૫) ધંધુકા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૧૩૯ ગામ તથા ૧,૨૩,૧૦૭ માણસની વસ્તી છે. આખા ગૂજરાતમાં એ મોટામાં મોટો તાલુકો છે. એની નદીઓ.—૧ માદર અને ૨ ગોમા. એ બે નદીઓ કાઠીઆવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ રાણપુર આગળ મળેછે. અહિં એકઠી થએલી નદીઓ નાગનેશ તથા ધંધુકા આગળ થઈ ઓંકારને મળેછે અને ત્યાંથી ભોગાવામાં ભળેછે. ૩ નીલકા. ૪ ડલાલઢી એ બરવાળા પાસે વહેછે. એનાં મુખ્ય ગામ.—ધંધુકા એમાં માસલતદાર તથા સબાડિનેટ જડજની કચેરીઓ તથા ગામ સુધરાઈ આવું છે. એમાં ૧૦,૦૪૪ માણસની વસ્તી છે. ધોલેરા મોટું બંદર છે તેમાં ૧૦,૩૦૧ રહેવાસીઓ છે. એ બંદરથી ઉત્તર ગૂજરાતનું ૨ તથા બીજો માત્ર પરદેશ મોકલવામાં આવેછે. આ તાલુકામાં ઘરવાઢા (વસ્તી ૪,૬૯૬), રાજપુર (વસ્તી

૫,૭૨૬). અને સસ મોટાં ગામ છે. ધોળેરામાં તથા ધંધુકામાં દવાખાનાં છે તેથી લોકોને ઘણું મુખ્ય થયું છે. વળી ધોળેરામાં કુસ્ત્રમ ખાતાનો અમલદાર વગેરે સરકારી અધિકારીઓ છે. આ તાલુકાના ગાંધી નામે ગામની પાસે મીઠું પાકે છે. નીલકા નદી પર આવેલા ભીમનાથમાં આવણુ સુદી ૧૫ ને દિવસે મેળો ભરાય છે. ત્યાં ઘણા લોકો ભેગા થાય છે.

આ તાલુકામાં કેટલેક સ્થળે તેમાં વિશેષે કરીને ધોળેરામાં પાણીની બહુ તંગામ પડે છે. રાયપુરમાં જૂનો પડી ગયેલો કિલ્લો છે. લૂંટ કરનારા કાઠીઓનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઘોડેસ્વારનું લશ્કર પહેલાં ત્યાં રહેતું. એની નિકાસ-૨, જ્યુવાર અને ઘઉં છે.

(૬) ઘોઘા તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૬૨ ગામ તથા ૨૯,૩૭૦ માણસની વસ્તી છે. આ તાલુકામાં ઇંગ્લેન્ડ સરકારનાં ખાલસા ગામ માત્ર ત્રણ છે. બાકીનાં તાલુકદારોનાં છે. ઘોઘાની હવા થંડી છે. પરંતુ ત્યાં મીઠા પાણીની તંગી છે. આ તાલુકાના દક્ષિણ અને પૂર્વ ભાગમાં ડુંગરો તથા મીઠા પાણીનાં નાળાં છે. એમાં ભાવનગરની ખાડી એજ નદી છે તે કાઠીઆવાડમાં જસદણ પાસે નીકળે છે. પરગણાનાં ખાલસા ગામોમાં ઘોઘા બંદર છે તેમાં ૭,૦૬૩ માણસની વસ્તી તથા ગામ સુધરાઇ ખાતું છે. એમાં મામલતદાર, સરકારકુન, તથા દાકતર રહે છે. વાલુકડ તથા કમલેજ એ માત્ર મુખ્ય ગામ છે. એની નિકાસ-બાજરી, ૨, અને તલ છે.

(૭) સાળંદ તાલુકો.

આ તાલુકામાં ૮૪ ગામ તથા ૭૬,૯૬૪ માણસની વસ્તી છે. એમાંની ઘણી જમીન હોઠ તથા કુંવારના ઠાકોરો અને તેમના

ભાયાતની છે. સાવરમતી એ આ તાલુકાની પશ્ચિમે વહેછે. રોહર એ એ ખલા પાસે નીકળીને આ તાલુકાની વચમાં વહેને જાયછે. મુખ્ય ગામ સાળંદ છે, તેમાં ૬,૯૮૪ માણુસની વસ્તી અને મામ-લતદારની કચેરી છે. એમાં આંબલીરોડ, સાણંદ અને છારોડી એ ત્રણ રેલવે સ્ટેશન છે. સર્વેજ, ગોધાવી, ચોરવડોદરા, કાસીંદા, વિસલપુર અને મોઢાસર મોટાં ગામ છે. સર્પેજમાં રોજે અને તળાવ છે તે જોવા લાયક છે. સાવરમતીને કાંઠે કાસીંદા છે ત્યાં નો ગોળ આપ્પા જિલ્લામાં બહુ વખણાયછે. સાણંદના રેલવે સ્ટે-શન પાસે નિધાડમાં વરાળથી ચાલતો કપાસ લોઢવાનો ચરખો તથા વણુઝર પાસે સાવરમતીના કાંઠાપર પાણી કાઢવાનો વરા-ળથી ચાલતો બંજો છે. નજ નામે ખારા પાણીના તળાવ પાસે આવેલાં ગામોમાં મીઠા પાણીની તંગી છે. એની નિકાસ-ખા-જરી, ડાંગર, રૂ, શેરડી, અને જુવાર છે.

પ્રકરણ ૭ મું.

ગુજરાત. ભાગ ૨ જો.

ગુજરાતનાં દેશી રાજ્યો ઇંગ્રેજ ખાલસા મુત્તકની ચાર પાસે આવી રહેલાંછે. તેઓમાં ૫૧,૩૧૦ ચોરસ મેલ જમીન છે, અને ૪૭,૩૭,૦૪૪ માણુસની વસ્તી છે. આગળ કહ્યા પ્રમાણે તેઓના આઠ ભાગ કે જથ્થા કર્યાંછે. અહીં તેઓનું વર્ણન કરીએછીએ.

(૧) કાઠિયાવાડ એજન્સિ.

કાઠિયાવાડનું નામ અમલ સૌરાષ્ટ્ર હતું. આપકવાડના તાખાનાં અમરેલી અને ઓખા પરગણાં બાદ કરતાં આ એજ-

નિમ્નમાં શુમારે ૨૦,૫૫૯ ચોરસ મૈલ જમીન છે, અને ૨૩,૪૩,૮૯૯ આદમીની વસ્તી છે. એ મોટો દ્વીપકલ્પ છે, ને વિસ્તારમાં પૂર્વ પશ્ચિમ ૨૦૦ મૈલ અને ઉત્તર દક્ષિણ ૧૭૫ મૈલ છે. એમાં ૪૧ કસ્ટા અને ૪,૧૨૭ ગામ છે, અને ૬૯૦ નિશાળોમાં આશરે ૪૦,૦૦૦ નિશાળીઆ ભણેછે. એની મર્યાદા-ઉત્તરે કુરુછી રણ; પૂર્વે અમદાવાદ જિલ્લો અને અંભાતી અખાત; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં અરબી સમુદ્ર; અને વાયવ્યકોણમાં કુરુછી અખાત છે. એના રાજ્યકાજનો બંદોબસ્ત રાખવાને ઈંગ્લેન્ડરક્ષી મુખ્ય અધિકારી પોલિટિકલ એજન્ટ છે. રાજકોટમાં ઈંગ્લેન્ડ ફોજની છાવણી અને એજન્ટમાહેબની કચેરી છે. એજન્ડમના ચાર પ્રાંત કર્યાછે. એમાંના હરેકને મોટા આમિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ છે.

ચાર પ્રાંત. આ. પો. એજન્ટમાહેબની કચેરી.

૧ જાલાવાડ.	(ઉત્તરમાં)	વઢવાણ.
૨ ગોહેલવાડ.	(પૂર્વે)	સોનગઢ.
૩ સોરઠ.	(દક્ષિણમાં)	માળેકવાડા.
૪ જાલાર.	(પશ્ચિમમાં)	રાજકોટ.

ચારે પ્રાંતમાં એક એક પહેલા વર્ગનું સંસ્થાન છે. આલાવાડમાં પ્રાંગદું આલા રજપૂતોનું મુખ્ય રાજ્ય છે, ને વાંકાનેર, વઢવાણ, લીમડી, સાયલા વગેરે ફટાયા દરબાર છે. એએક વરસ થયાં ગોહેલવાડમાં પાલીતાણા, લાડી અને વળાના ગોહેલ ભાયાતોથી વધારે બગવાન થઈ ભાવનગરે શ્રેષ્ઠતા સંપાદન કરીછે. ભાવનગર તથા ગોંડલ દરબારે હાલમાં પોતાને અરચે રક્ષણે બાંધીછે તે વઢવાણથી ભાવનગર સૂધી અને ભાવનગરથી ગોંડલ તાબાના ગામ ધોરાજી સૂધી જાયછે. વઢવાણ, લીમડી, મુડા, રાણપુર, કુંડલી, બોમ્બાદ, નિયાલા, ઉજલવાવ, ધોળા, ચન-

મરા, મોનગઢ, શિહોર, વરતેજ, ગઢેચી, ભાવનગર, જાબોઆ, ઠસા, લાહી, ચીતળ, લુણીધાર, કુંકાવાવ, આખરીઆ, વાવડી, જોતપુર, જોતલમર, અને ધોરાજી એ રેલવે સ્ટેશનો છે.

સોરઠમાં મુખ્ય રાજ્ય જુનાગઢના નવાજ સાહેબનું છે. ઈસ્વી મને ૧૭૩૫ માં એ મુસલમાની રાજ્યની સ્થાપના થઈ. બારવાના દરબાર એમના ભાષાત છે. જાદરાવાદનું સંસ્થાન એનાથી જૂનું છે. મુગલ પાદશાહોના નૌકાએનાપતિ જાજિરાના સીધીએ એ મુલક જીતેલો, અને તેના વંશજોને હાથ તે છે. પોરબંદરનું રાજ્ય સોરઠ પ્રાંતમાં છે. આદિના રાણા જોડવા રજપૂત છે. હાલારમાં નવાનગરના જામ સાહેબનું રાજ્ય મુખ્ય છે. કાઠીઆવાડના જોડેજ રજપૂતોના શિરોમણિ જામ સાહેબ છે. હાલારમાં મોરબી, ધોળ, રાજકોટ, અને ગોંડલના દરબાર એજ કુળના છે.

કાઠીઆવાડની વચ્ચેવચ્ચ, આજાવાડના મધ્યભાગથી તે જુનાગઢની દક્ષિણ સીમાસૂધી કાઠી દરબારોનાં સંસ્થાન છે. કાઠીરાજ રજપૂતો અને મુસલમાનોની પછી આવ્યા ને જો મુલક હાલ તેમના કબજામાં છે તે તેમની કનેથી તેમણે જીતી લીધો એવું સંભવે છે. આગળ દક્ષિણ અને પશ્ચિમમાં ગાપકવાડ સરકારના અમરેલીના મહાલ છે. એના મુખ્ય પર્વતો—કાઠીઆવાડમાં પાંચ પહાડ છે. ૧. ચોટીલા, ધ્રાંગદેથી સરધાર અને જમદણ સૂધી ગયેલા છે. એ ડુંગરા જાંઆઈમાં ઝાઝા નથી. ૨. ચાલાકગીર કે મોરધાર અને લાંબધાર ગોહેલવાડમાં છે. એની પાસે પાલીતાણાનો પ્રખ્યાત ડુંગર શેરુંજા છે. એની જાંઆઈ ૧,૫૦૦ ફુટ એટલે શુમારે ૭૫૦ ગજ છે, અને તેના શિખર ઉપર આવક લોકે લાખો રૂપિયા ખરચી રૂપાળાં દેરાં બાંધ્યાં છે.

૩. ગીર પર્વત સોરઠમાં છે. ૪. જૂનાગઢ આગળ ગિરનાર છે. એ પહાડ આપ્પા કાઠીઆવાડમાં મૌથી જાઓ છે. તેની જા-આઈ ૩,૫૦૦ ફુટ છે. ૫. વર્ધા પર્વત બર્ડામાં છે અને ઉત્તરે હા-લારમાંના હાલપૂર તથા ભલસાણ સુધી ગયેલો છે. તેની જા-આઈ ૨,૦૦૦ ફુટ છે.

નદીઓ.—૧. ભાદર જમદણની પાસેના મદાવન ડૂંગરા-માંથી નીકળી બર્ડામાંના નવીબંદર આગળ અરબી સમુદ્રને મ-ળે છે. ૨. શેત્રુંજી ગીરપર્વતમાંથી નીકળીને ગોહેલવાડમાં પાલી-તાણા તથા તલાજ પાસે થઈને ખંભાતના અપ્પાતને મળે છે. ૩. મચ્છુ ચોટીલામાંથી નીકળીને વાંકાનેર, મોરબી તથા મા-ળીઆના સંસ્થાન પાસે થઈને કચ્છના રણમાં જાય છે. એ સિ-વાય સોરઠમાંની ઓક્તાત નદી ઉમેણને મળે છે, અને સમુદ્ર આગળ તેઓનો ભાદર જોડે મુંગમ થાય છે. વળી હાજારમાં આજી સરધારની પાસેના ડૂંગરામાં ઉત્પન્ન થઈ રાજકોટ આવે-છે અને ત્યાંથી કચ્છના અપ્પાતમાં જાય છે.

એ એજન્સિમાં આર હાઇસ્કૂલો, અને ૧૩ પહેલા અને બીજા વર્ગની આંગલો વર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. ગૂજરાતી નિશા-ળો ૬૨૧ છે તેઓમાં ૩૫,૧૯૪ છોકરા ભણે છે. કન્યા શાળા ૫૧ છે તેમાં ૨૬,૫૨ છોડીઓ ભણે છે. રાજકોટમાં એક ઉદ્યોગ શાળા છે. વળી કેટલાંક છાપખાનાં, માસિક ચોપાનીઆં, તથા લેખરીઓ છે. રાજકોટમાં ટ્રેનિંગ કાલેજ અને રાજ-કુમાર કાલેજ છે. ભાવનગર, વઢવાણ, ધ્રાંગધ્રા, ધોરાજી, ખં-ભાળીઆ વગેરેમાં રેનાં કારખાનાં છે. સોરઠના ગિરપર્વત મધ્યે તુલશીસ્થાનમાં બેનાં પાણીનાં ઝરણુ છે.

કપાસ, બાજરી, જુવાર, ઘઉં, ચણા, અડદ, મઠ, મગ, મોળા, તલ અને શેરડી, એ મુખ્ય નિકાસ છે. આ હાલ-

કામાં ધણાં ખંદર છે ત્યાંથી ર, ઊન, અનાજ, ધી, બોળ, તેલ, ઘોડા, દોર, વગેરે મુંબઈ તથા બીજાં ખંદરો ખાતે જાય છે. એમાં હિંદુ લોકનાં મોટાં તીર્થ છે. તેઓમાં મુખ્ય દ્વારકા, સોમનાથ કે પ્રભાસપાટણ, તથા વાલીતાળા. એ છેલ્લું આવક લોકનું છે.

સૌરાષ્ટ્રમાં વેરાવળ, માંગરોળ, પોરબંદર તથા જામનગર; જો-હાવાડમાં ભાવનગર અને મહુવા; અને હાલારમાં જોડીઆ, જોડી અને સાલયા એ ખંદરો છે.

ઉપર કહેલા આર પ્રાંત દશ પરગણાંમાંથી કરેલા છે. એ પરગણાંનાં નામ, (૧) જાલાવાડ, (૨) ગાંધેલવાડ, (૩) ડંડસ-સ્વૈયા, (૪) ઘાઘરીઆવાડ, (૫) કાઠીઆવાડ, (૬) સૌરા, (૭) ઘડા, (૮) હાલાર, (૯) મચ્છુકાંઠો, (૧૦) ઓસ્તામંડલ.*

(૧) જાલાવાડ.

નદીઓ.—૧. મોગાવો વઢવાણ અને જાંબુના થડમાં વહે છે. ૨. લીમડીનો મોગાવો વડોદ, લીમડી વગેરેની પાસે વહે છે. ૩. કલકુ ધ્રાંગદ્રા પાસે છે. ૪. ચાંમળ સરાડવા તથા હળવદની વચ્ચે છે. ૫. મચ્છુ વાંકાનેર આગળ છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧ ધ્રાંગદ્રું.

ધ્રાંગદ્રું અને હલ્લવદ.

૨ લીમડી.

લીમડી.

૩ ઘડવાળ.

ઘડવાળ.

૪ ચાંકાનેર.

ચાંકાનેર.

૫ થાનલકતર.

લકતર અને થાન.

૬ સાયલા.

સાયલા.

---

* આ ૧૦ પરગણાંનું વિશેષ વર્ણન આગળ લખ્યું છે તે કાઠીઆવાડની નિશાળો-ને સાર છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર તેઓમાંનાં મુખ્ય સંસ્થાન શીખવવાં. તે પછી સંસ્થાનોની કીપજ વગેરે લખ્યાં છે તે પણ માત્ર કાઠીઆવાડની નિશાળોને વાસ્તે છે.

૭ ચૂડા

ચૂડા.

૮ ચજાળા.

ચજાળા.

એ ત્રિવાય એમાં ખીજાં ૪૫ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૨) ગોહેલવાડ.

નદીઓ.—૧. માયનગરની સ્વાડી. ૨. શેરુન્ગી. ૩. માલગ
મહુવા પાસે છે. ૪. ધાંતરવડી રાગુલા પાસે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. માયનગર.

માયનગર, શિહોર, કુંડલા.

મહુવા, વગેરે.

૨. પાલીતાણા.

પાલીતાણા અને ગારિઆધર.

૩. ચઢા.

ચઢા.

૪. લાઠી.

લાઠી.

એ ત્રિવાય એમાં ૨૧ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૩) ઉંડસરવૈયા.

નદીઓ.—વગડ એ ડાડાને પડે છે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય ગામ.

ડાઠા.

ડાઠા.

ગણધોઢ.

ગણધોઢ.

ચોક.

ચોક.

ખીજાં નાનાં સંસ્થાન ૨૦ છે.

(૪) વાચરીઆવાડ.

નદીઓ.—૧. ધાંતરવડી. ૨. રાયડી. ૩. ધોઢાદરી. ૪. રૂપેળ.

મુખ્ય સંસ્થાન

મુખ્ય ગામ.

જાફાવાડ.

જાફાવાડ.

હેડાળ.

હેડાળ.

એ ત્રિવાય ૩૦ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૫) કાઠીઆવાડ.

નદીઓ.—૧ શુકભાદર રાણપુર, નાગનેશ વગેરેની પાસે.
૨. ગોંડલી ગોંડલ પાસે. ૩. શેત્રુંજી ધારી પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. અમરેલી (ગાયકવાડી)	અમરેલી અને ધારી.
૨. જેતપુર અને બીલસા.	જેતપુર, ચીતલ અને બીલસા.
૩. વગસરા.	વગસરા.
૪. જસદણ.	જસદણ.

એ જિવાય બીજાં ૪૬ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૬) સોરઠ.

નદીઓ.—માદર, બુધી, ઓક્તાત, સાવઢી, કાંબહીરણ, સા-
મન અને શીંગવડો.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. જૂનાગઢ.	જૂનાગઢ અને વેરાવલ.
૨. કોઢીનાર. (કાઠીઆવાડમાં	કોઢીનાર.

અમરેલીનું પરગણું)

૩. વાટવા.	વાટવા.
૪. અમરાપુર.	અમરાપુર.

(૭) વઢાં.

નદીઓ.—માદર નવીખંદર પાસે.

આ ભાગમાં પોરબંદર કરીને એકજ સંસ્થાન છે. તેનું મુખ્ય
શહેર પોરબંદર છે.

(૮) હાલાર.

નદીઓ.—૧. રામાવતી હાલપોર તથા હીકારી પાસે.

૨. જંડ જોડીઆ પાસે. ૩. આજી રાજકોટ તથા બાળંભા પાસે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. નવાનગર.

નવાનગર, જોડીઆ, આમરણ,
સ્વંભાઝીઆ.

૨. ગોંડલ.

ગોંડલ અને ધોરાજી.

૩. રાજકોટ.

રાજકોટ અને સરધાર.

૪. ધ્રોઢ.

ધ્રોઢ અને સરપદડ.

૫. ધ્રાફા.

ધ્રાફા.

એ મિવાય બીજાં ૨૩ નાનાં સંસ્થાન છે.

(૧) મચ્છુકાંઠો.

નદીઓ.—૧. મચ્છુ મોરબી, માળીઆ પાસે. ૨. ઘોડાધાઈ
એ મોરબી તાલુકાના ગામ લેતપુર અને માળીઆ તાલુકાના
ગામ વરકુમર પાસે થઈને રણને મળેછે.

મુખ્ય સંસ્થાન.

મુખ્ય શહેર.

૧. મોરબી.

મોરબી.

૨. માલીઆ.

માલીઆ.

(૧૦) ઓસ્વામંડલ.

આ પ્રાંત હાલારની પશ્ચિમે છે તેને ફરતો ધણે ડોકાણે
દરિયો આવેલોછે. એમાં મુખ્ય ગામ દ્વારકા, કચ્છીગઢ, આ-
રંભડું, પોશીતરૂ, ધોળાકી અને મટી છે.

આ પ્રાંત ગાયકવાડને તાબે છે.

કાઠિયાવાડનાં સંસ્થાનો. હાકેમની જાત. સંસ્થાનની વ-
સ્તી. રાજ્યકર્તાના હલકાબ, નીપજ તથા નિકાસ:—

પહેલો વર્ગ—

જૂનાગઢના નવાબ.	બાબી મુમલમાન	૩,૮૭,૪૯૯
નવામગરના જામ.	બડેબ રજપૂત	૩,૧૬,૧૪૭
માવનગરના રાવઢ.	ગોહિલ રજપૂત	૪,૦૦,૩૨૩
ધાંગઢાના રાજ.	ઝાલા રજપૂત	૯૯,૬૮૬

બીજો વર્ગ—

મોરબીના ઠાકોર.	બડેબ રજપૂત	૮૯,૯૬૪
વાંકાનેરના રાજ.	ઝાલા રજપૂત	૩૦,૪૯૧
પાલીતાણાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૪૯,૨૭૧
ધોલના ઠાકોર.	બડેબ રજપૂત	૨૧,૭૭૬
લીમડીના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૪૩,૦૬૩
રાજકોટના ઠાકોર.	બડેબ રજપૂત	૪૬,૫૪૦
ગોંડલના ઠાકોર.	બડેબ રજપૂત	૧,૩૫,૬૦૪
વઢવાણના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૪૨,૫૦૦
જાફરાબાદના સીધી.	હજરી મુમલમાન	૯,૪૦૫

ત્રીજો વર્ગ—

પોરબંદરના રાણા.	જેઠવા રજપૂત	૭૧,૦૭૨
વલાના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૧૭,૦૧૯
લસતરના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૨૩,૨૦૮
ઘાટવાના ઘાઘી.	બાબી મુમલમાન	૧૪,૫૨૪
જસઢણના રાજા.	ખામરકાઠી	૨૯,૦૩૭
સાયલાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૧૬,૯૯૧
ઘૂઢાના ઠાકોર.	ઝાલા રજપૂત	૧૩,૪૯૬

ચોથો વર્ગ—

મૂઠીના ઠાકોર.	૫૨માર રજપૂત	૧૯,૮૩૨
લાઠીના ઠાકોર.	ગોહિલ રજપૂત	૬,૮૦૪
વજાળાના મલેક.	મલેક મુમલમાન	૧૫,૮૭૭
નાનાં સંસ્થાનો.	. . . . .	૪,૪૧,૦૦૦

એ સંસ્થાનો ગાયકવાડ કે ઈંગ્લેન્ડને ખંડણી આપેછે.*

ધાતું, રૂ, ડુંગળી (કાંદા), ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, રૂશમી કાપડ, મોનેરી તથા રૂપેરી શીત, ખાણના પથરા, આરમ્, પરવાળાં, મોતી.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, મીઠું, કાપડ, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, ત્રાંબા પીતળનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, માટીનાં વાસણ, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું, કાળા આરમ્ના પથરા.

એજન.

ધાન્ય અને કાપડ.

ધાન્ય.

રૂ, ધાતું, જુવાર, બાજરી, ખાદી.

જુવાર, બાજરી, ચણા, ધાતું, ખાણના પથરા.

રૂ, જુવાર, બાજરી, ધાતું, શેરડી.

ધાન્ય, રૂ, મીઠું અને ચામુ.

બાજરી, ધાતું, રૂ, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, રૂશમનાં કપડાં, ખાદી, ખાણના પથરા.

ધાન્ય, રૂ, તેલ અને કાપડ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

ધાન્ય, અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, અને માટીનાં વાસણ.

* જાંજીરાના તથા જાંજીરાવાદના સીધાંત માથે ખાંડણી નથી.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય અને રૂ.

ધાન્ય, રૂ, તેલ, કાપડ, તાંબા પીત્તળનાં વાસણ.

ધાન્ય અને રૂ.

૨. પાલણપુર એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની ઉત્તર છે. એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, પૂર્વે શિરોઈ અને મહીકાંઠા એજન્સિ અને પશ્ચિમે કચ્છનું રણ છે. એની લંબાઈ આશરે ૧૦૦ મૈલ છે તથા પહોળાઈ પણ એટલીજ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૮,૦૦૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૪ કરબા, ૧,૧૦૪ ગામ તથા ૫,૭૬,૪૭૮ માણસની વસ્તી છે. વસ્તીનો ઘણો ખરો ભાગ હિંદુ છે. એમાં ૨૬ નિયાળો છે તેમાં ૧,૭૭૭ નિયાળી-આ બહે છે. એ એજન્સિમાં બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો તથા એક કન્યા શાળા છે. એની ઉત્તર તરફના ભાગ તથા શિરોઈ પાસેના હશાન કોણના ભાગ સિવાય બાકીનો દેશ મુપાટ છે. એમાં ઘનાસ અને સરસ્વતી એ બે નદી શિરોઈના ડુંગરામાંથી નીકળીને કચ્છના રણમાં વહે છે. એની નિકામ-બાજરી, જુવાર, ઘઉં, મગ, મહ, અને ખીજું ધાન્ય. પાલણપુર એજન્સિમાં ડાંગર અને શેરડી પાકે છે. વારાહ અને રાધનપુરમાં રૂ પેદા થાય છે તે ધોળેરાને રસ્તે મુંબઈ મોકલવામાં આવે છે. આ એજન્સિ પાલણપુરના સુપરિન્ટેન્ડેન્ટના તાબામાં છે, તેનો જન્ય મુકામ પાલણપુરમાં છે, પણ વરસમાં એક વાર તપાસ કરવા તથા મુકદ્દમા ચૂકવવા માટે સાહેબ ફરવા નીકળે છે.

* આ એજન્સિનું વર્ણન એમાંની નિશાળોને સાથે છે. બીજી નિશાળોમાં સ્થાનનાં નામ, નદીઓ, સરહદ, કરબા, ને જુજ હુકીકત શીખવવી.

એમાં મુખ્ય સંસ્થાન ૧૧ છે, તેમાંના પાલળપુર અને કાંકેજ ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે ને બાકીનાંને શિર ખંડણી નથી. એ ૧૧ સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે:—

(૧) મુમલમાની સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
પાલળપુર.	૪૫૧	પાલળપુર અને ડીસા.
રાધનપુર	૧૫૬	રાધનપુર.
બારાહ.	૪૯	બારાહ.
તેરબાઢા.	૧૬	તેરબાઢા.

પહેલાં એ સંસ્થાન મોટાં છે તેનું જીલ્લું વર્ણન હવે આવશે. વારાઈ સંસ્થાનમાં ૨૧,૩૭૬ માણસની વસ્તી છે ને તે જટ રાજને તાબે છે. તેરવાડા સંસ્થાનમાં ૮,૮૪૬ માણસની વસ્તી છે; તે બલુચ ઠાકોરને તાબે છે.

(૨) રજપૂત સંસ્થાન.	ગામની સંખ્યા.	મુખ્ય શહેર.
ધરાદ અને મોરબાઢા.	૧૫૪	ધરાદ.
વાવ.	૫૫	વાવ.
સુદગામ.	૧૬	સુદગામ.
દેવદર.	૬૬	દેવદર.
ચારચટ તથા સાંતલપુર.	૩૫	

ધરાદ સંસ્થાન ઠાકોરને તાબે છે. તેમાં ૫૮,૮૮૫ માણસની વસ્તી છે. મોરવાડામાં ૯ ગામ તથા ૬,૫૦૯ માણસ વસે છે. વાવ સંસ્થાનના ઠાકોરના તાબામાં ૨૭,૭૩૫ માણસ છે. છેલ્લાં ત્રણ સંસ્થાન પણ ઠાકોરનાં છે. સુદગામમાં ૧૧,૫૨૧, દેવદરમાં ૨૪,૦૬૧ અને ચારચટ (વસ્તી ૫,૩૩૦) તથા સાંતલપુર (વસ્તી ૧૫,૧૩૬) માં ૨૦,૪૬૫ માણસની વસ્તી છે. સાંતલપુરના ઠાકોર જડેજ રજપૂત છે તે કુચમાંના અડે-મણમાં રહે છે.

(૩) કોળી સંસ્થાન

મામર.	૨૩	મામર.
કાંકેજ.	૮૨	કાંકેજ.

ભાભરમાં ૭,૨૨૨ અને કાંકેજમાં ૪૫,૧૬૪ માણસની વસ્તી છે. કાંકેજ સંસ્થાન ગાયકવાડને આશરે રૂ. ૫,૦૦૦ દર-વર્ષે ખંડણી આપે છે.

એ ત્રિવાય એમાં બીજાં નાનાં નાનાં સંસ્થાનો છે તેમાં બે હજાર માણસ વસે છે.

(૧) પાલણપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને શિરોઈ, દક્ષિણે ગાયકવાડ તા-બાના પાટણ અને એરાણુ તાલુકા, પૂર્વે શિરોઈ અને દાંતાનાં સંસ્થાન અને પશ્ચિમે થરાદ અને દેવદર છે. એ સંસ્થાન ૬૦ મૈલ લાંબું અને ૪૫ મૈલ પહોળું છે. એમાં ૪૫૧ ગામ છે તેમાં ૨,૩૪,૪૦૨ માણસ વસે છે. એ સંસ્થાન દરવર્ષે ગાયકવાડને રૂ. ૫૦,૦૦૦) ખંડણી આપે છે. મુખ્ય તાલુકા ધાનદોર, ઢીસા, ધાનેરા, પાધાવાડા અને દાંતીવાડા છે.

મુખ્ય નદીઓ.—વનાસ, સરસ્વતી, અને નીમરાસી.

મુખ્ય કસબો.—પાલણપુર. ત્યાંના રાજ્યકર્તા હીવાન કહે-વાય છે. તે ધર્મે મુસલમાન અને જાતે પઠાણ છે. પાલણપુરને ફરતો કોટ છે તેને જાત દરવાજા છે. એમાં ૧૭,૫૪૭ માણસ-ની વસ્તી છે. પોલિટિકલ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ સાહેબનું એ સદર સ્ટેશન છે. એની પાસે ડીમા છે ત્યાં હંમેશા મરકારના લશ્કરની જાયણી છે. પાલણપુર રેલવે સ્ટેશન છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ઘઉં, ડાંગર, બાજરી, બીજું ધાન્ય, શેર-ડી, થોડું રૂ, અપ્રીણ અને ઈમારતી લાકડું.

(૨) રાધનપુર સંસ્થાન.

એની ઉત્તરે મારવાડ અને તેરવાડા, દક્ષિણે માંડળ અને ઝિંઝુવાડા, પૂર્વે ગાયકવાડનું પાટણ પરગણું, અને પશ્ચિમે વારાહ સંસ્થાન છે. એ ૩૫ મૈલ લાંબું અને ૩૫ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૧૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં ૧૫૬ ગામ છે તેમાં ૯૮,૧૨૯ માણસ વસેછે. એમાં ચનાસ નદી ખારી જમીનપર થઇને વહેછે તેથી એનું પાણી પીવા જોગ નથી. એ કારણ માટે ઘણી જગ્યાએ તળાવો ખોદેલાંછે. વાઘેલા નામે તળાવ ઘણું સુંદર છે તે વાઘેલા રજપૂતોએ બંધાવ્યું હતું. એનો મુખ્ય કસ્બો રાધનપુર, ત્યાંના નવાબ બાગીઓલાદના છે. એને ફરતા કોટને આઠ દરવાજા છે. એમાં ૧૪,૭૨૨ માણસની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં સમી (વસ્તી ૫,૩૦૬) અને મુંજપુર નામે બે મોટા કસ્બા છે. એ સંસ્થાનની મુખ્ય નિકાસ ધાતુ, ચણા, અને રૂ છે. વેપારને ઉત્તેજન આપવા માટે દરબારે રૂ લોઢવાના કારખાનાને મદદ કરીછે, અને ગૂજરાતમાંથી રેશમ વણનારાઓને તેડાવી રાખ્યાછે.

(૩) મહીકાંઠા એજન્સિ.*

એ એજન્સિ ગૂજરાતની હિંચાન કોણમાં છે. એની ઉત્તરે આપ્ત પર્વતને લગતા કુંગરો, પૂર્વે મેવાડનો પહાડી મૂલક, દક્ષિણે ગાયકવાડનો દેહેગામ તાલુકો, અમદાવાદ અને એડા જિલ્લા તથા રેવાકાંઠા અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક તથા પાલણપુર એજન્સિ છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબો તથા ૬૦ મૈલ પહોળો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૧,૦૪૯ ચોરસમૈલ છે. એમાં ૧,૮૧૬ ગામ

* આ એજન્સિનું વિસ્તારફલું વર્ણન એ એજન્સિની નિશાળોને માટે છે. બીજી નિશાળોમાં માત્ર સીમા, પરગણાંનાં ને સંસ્થાનનાં નામ, કસ્બા, નદીઓ, અને થોડી હુકીકત રીખવવી.

તથા ૫,૧૭,૪૮૫ માણસની વસ્તી છે; એમાંના ૧,૪૬, ૫૬૭ કોળી છે. એ ગામોમાં ૬૧ નિશાળ છે, ને તેમાં ૩,૭૩૮ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં ત્રણ કન્યા શાળા અને એક તાલુકદારી સ્કૂલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે ડુંગરો અને જંગલો છે, પરંતુ બાકીનો પ્રદેશ મવાટ છે.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. સાવરમતી મેવાડમાં ઉત્પન્ન થઈ દક્ષિણ તરફ સાદરા અને અમદાવાદ થઈ અંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. વાત્રક ડુંગરપુરપામે ઉત્પન્ન થઈ મેથળ, ભાલપુર, ભાંડવા અને એડાપામે થઈ સાવરમતીને મળેછે. ૩. હાથમતી અને ૪. સારી સાવરમતીને મળેછે, અને ૫. મેથો તથા ૬. માજુમ વાત્રકને મળેછે. એતરોમાં પાણી પૂરું પાડવા માટે અહમદનગરથી હાથમતીની નહેર ખોદલીછે તે વાલીરના પામે ખારીને મળેછે. એની મુખ્ય નિકાસ બાજરી, જીવાર, બીજું ધાન્ય, તમાકુ, થોડુંક આરીણુ અને રૂ છે. કૂવા વગેરેના પાણી વડે એતરમાં ઘઉં, મકાઈ, અને શેરડી પકવેછે. એ પોલિટિકલ એજન્ડના ઉપરી-પણા નીચે છે. તે સાદરામાં રહેછે. કોઈ કોઈ વાર હંડર અને બીજે સ્થળે તે જાયછે. એમાં પ્રસન્નકથાળા, ગૂજરાતી, ઉર્દુ અને તાલુકદારી નિશાળો છે. એ એજન્ડના પદ ભાગ કંટલાછે તેપર ૪૮ હાકોરોનો અમલ છે. એ હાકોરોમાં ૧૮ રજપૂત અને ૩૦ કોળી છે. ઘણાપરા હાકોરો ગાયકવાડને ખંડણી આપેછે. કેટલાક હંડર સંસ્થાનને અથવા ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે. માત્ર ચાર રાજ્ય ખંડણી ભરતાં નથી. નવેબર માસમાં શ્રામ-બાજીનો અને ફેબ્રુઆરિમાં એડમ્સનો એવા બે મોટા મેળા ભરાયછે. એના પદ ભાગ છ પરગણાંમાં આપેલાછે.

૧. નાનીમારવાડ. એમાં હંડરના મહારાજના, તેના ભાયા-તના, દાંતા, ભાલપુર અને બીજા રાજાઓના મૂલક છે.

૨. રેબર. એ રેવર રજપૂતોનું છે. એમાં મોહનપુર, રણા-
મળ, વગેરે જીલ તાલુકા છે.

૩. સાચરકાંઠો. એમાં માણુઆ, પેથાપુર, વરમોડા, અને
ઈલોલ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૪. વાત્રક કાંઠો. આમલીઆરા, ઘોડાસર, સાહંબા, ધુના-
દરા, અને ખડાળ એ મુખ્ય તાલુકા છે.

૫. વાલીસી. વામણા, મહીઆ, દંભોડા, અને જીર્ણ મહે-
વાશી ગામડાં એમાં છે.

૬. કટોસળ. જોટાણા, સાંથલ, કટોમણ, મગુના, વગેરે
શહેરો છે.

આ પરગણાંમાં નીચે લખેલાં મુખ્ય સંસ્થાન છે:—

(૧) રૂંદર સંસ્થાન. મહીકાંઠા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં
મોટું સંસ્થાન છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૧૬ ચોરસ મૈલ તથા તેમાં
૨,૫૮,૪૨૯ માણુમની વસ્તી છે. એને અહમદનગર તાલુકો જો-
ડેલોછે. એ પહેલાં ઇડરના મહારાજને તામે હતું, પરંતુ કેટલાક
કાળસૂધી જોધપુરના મરહૂમ મહારાજ તખ્તસિંગના તાબામાં હતું.
ઈ. સ. ૧,૮૪૮ માં એ સંસ્થાન ઇડરના મહારાજને આપવાની
છૂંત્રેજ સરકારે જોધપુરના મહારાજને જરૂર પાડી. રૂંદર એ રાજ-
ધાની છે, અને ત્યાંના રાજ જોધપુરના મહારાજના કુટુંબી છે.
અહમનગર, મહાલી, વાયડ, ચોયલા, અને ગાઘટ, એ મોટાં ગામ
છે. એની જીપજમાં સર્વ જાતનું ધાન્ય, તલ, શેરડી, અપ્પીણ અને
ગ્રામ્ય છે. અહમનગરપાસે ખાણોમાંથી પથરા નીકળેછે તે ધર
ખાંધવાના કામમાં આવેછે.

(૨) દાંતા અને માલપુર સંસ્થાનો પણ રજપૂત ઠાકોરોનાં
છે. દાંતામાં ૧૨,૫૦૮ તથા માલપુરમાં ૧૪,૦૦૯ માણુમની
વસ્તી છે. એમાં બાજરી, ઘઉં વગેરે ધાન્ય પકેછે. માલપુરમાં

ડાંગેર પાકેછે અને દાંતામાં શેરડી પાકેછે. દાંતામાં ખાણમાંથી આરસના પથરા નીકળેછે. દાંતાની પાસે આરાસૂરનો પહાડ છે તે ઉપર અંબાભવાનીની જત્રા કરવા હિંદુ લોક જાયછે.

(૩) મોહનપુર મંસ્થાન પાણુ રજપૂત ઠાકોરોનું છે. એમાં ૧૪,૩૯૨ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ધાં, તલ અને કોદા પાકેછે. અરપોદ્રામાં અજરખની ખાણ છે.

(૪) માલુસણા-સતલાસણા મંસ્થાન ધરમાર કોળી ઠાકોરનું છે. માલુસણામાં ૨,૪૯૪ તથા સતલાસણામાં ૩,૨૬૧ માણસની વસ્તી છે, તથા બાજરી, મઠ, જુવાર, ધાં અને શેરડી પાકેછે.

(૫) માણસા મંસ્થાન રજપૂત ઠાકોરનું છે તેમાં ૧૩,૨૯૯ માણસની વસ્તી છે તથા બાજરી, મઠ, તલ, જુવાર, ધાં ને કોદા પાકેછે.

(૬) ઘોડાસર અને આમલીઆરા મંસ્થાનો કોળી ઠાકોરોનાં છે. ઘોડાસરમાં ૮,૪૦૦ અને આમલીઆરામાં ૧૨,૪૩૭ માણસની વસ્તી છે. એ બંને મંસ્થાનોમાં બાજરી, ધાં, ડાંગેર અને બીજી ધાન્ય પાકેછે.

(૪) રેવાકાંઠા એજન્સિ.*

આ એજન્સિ ગૂજરાતની પૂર્વે છે. એની વાયવ્ય, ઉત્તર અને ઈશાન કોણમાં મહીકાંઠા અને રજપૂતાના માંહેલાં મંસ્થાનો, પૂર્વે મધ્ય હિંદુસ્તાન મહિલાં મંસ્થાન અને આનંદેશ, દક્ષિણે ગાયકવાડનો મૂલક, અને સૂરત જિલ્લો, અને પશ્ચિમે ગાયકવાડનો મૂલક, ભરૂચ અને એડા જિલ્લા તથા પંચમહાલનો થોડોક ભાગ છે. એની લંબાઇ આશરે, ૧૪૦ મૈલ અને પહોળાઇ

* આ એજન્સિનું લાંબું પચાન એમાંની નિશાળોને મારે છે. બીજી નિશાળોમાં એની સીમા, સંસ્થાન, નદીઓ, કસ્બા તથા થોડી હુકીકત કહેવી.

૬૦ મૈલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૭૯૨ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૫,૪૩,૪૫૨ માણસની છે. આ એજન્ડિસમાં ૩ કસબા તથા ૧,૧૦૧ ગામો છે. એમાં ૬૮ નિશાળો છે તેમાં ૪,૭૩૧ નિશાળીઆ ભણેછે. એમાં પાંચ કન્યા શાળા અને બે પહેલા વર્ગની આંગ્લોવર્નાક્યુલર સ્કૂલો છે. આ એજન્ડિસની જમીન ઘણેખરે ડેકાણે ડેકરાવાળી, કોઈ ડેકાણે મપાટ અને કોઈ ડેકાણે પહાડી અને જંગલવાળી છે.

મુખ્ય પર્વત.—રાજપીપઢા.

મુખ્ય નદીઓ.—૧. મહી રજપૂતાના અને મંચ હિંદુસ્તાનના ડુંગરોમાંથી નીકળીને લુણાવાડા અને પંચમહાલની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. ૨. નર્મદા, સાતપૂડા પર્વતમાંથી નીકળીને રાજપીપળા સંસ્થાન તથા ભરૂચની પશ્ચિમે થઈ ખંભાતના અખાતને મળેછે. એ બે નદી મિત્રાય પુનમ, ગોમા, ઢાઢર, વિશ્વામિત્રી, હેરણ, કરજણ, અને ઓર એ નાની નદીઓ છે.

એ એજન્ડિસ પોલિટિકલ એજન્ટના ઉપરીપણાનીયે છે. તે વડોદરા કાંપમાં રહેછે. કોરા દિવસમાં તે ફરવા જાયછે. મહી-કાંડાની પેઠે એમાં પણ કેટલાક તાલુકદારો છે. એમાં ૭ મોટાં સંસ્થાન છે તેમાંનાં પાંચ રજપૂત ઠાકોરોનાં છે અને છઠું મુસલમાનનું છે. વળી એમાં કઢાણા, સંજેલી, માદરબા અને ઝમીદાર એ નાનાં સંસ્થાનો છે. એમાંનાં સંસ્થાનોના બે સમૂહ કર્યાં છે. એકનું નામ સંસેરા મેવાસ છે, તેમાં ૨૮ સંસ્થાનો છે અને બીજાનું નામ પાંદુ મેવાસ છે.

આ એજન્ડિસ માહેલાં સર્વ સંસ્થાનો ગાયકવાડને કે ઇંગ્લેન્ડ સરકારને ખંડણી આપેછે.

છ મોટાં સંસ્થાન નીચે પ્રમાણે છે:—

(૧) રાજપીપ્પલા.—રેવાકાંઠા એજન્ડિસમાં એ મોટામાં મોટું સંસ્થાન છે. એમાં ૧,૧૪,૭૫૬ માણસની વસ્તી છે. એ ૯૦ મૈલ લાંબું અને ૧૦ મૈલ પહોળું છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૫૧૪ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે નર્મદા અને દક્ષિણે તાપી વહેછે. એમાં મુખ્યત્વે રજપૂત, ભીલ, અને કણુબી લોક વસેછે. એનું મુખ્ય શહેર નાદોદ છે, તેમાં ૧૦,૭૭૭ માણસની વસ્તી છે, તથા તેમાં રાજ્ય રહેછે. એ સંસ્થાનમાં ડુંગરા અને જંગલો ઘણાં છે. ઈમારતી લાકડાં પુષ્કળ થાયછે, ને તેનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ૩ તથા જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પણ પાકેછે. કોઈ કોઈ ઢોકાણે અકીક જડેછે.

(૨) છોટાઠદેપુર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૧૩ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૭૧,૨૧૮ માણસની વસ્તી છે. એના રજપૂત ઠાકોરને મહારાવળ કહેછે. એમાં ઈમારતી લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય થાયછે.

(૩) બારીઆ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૮૭૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬૬,૮૨૨ માણસની છે. એના રજપૂત રાજાને પણ મહારાવળ કહેછે. તેમાં દરદીઓને ઝાર દવાખાનું સ્થાપ્યુંછે.

(૪) લુણાવાડા.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૮૮ ચોરસ મૈલ અને વસ્તી ૭૫,૪૫૦ માણસની છે. રજપૂત મહારાણા લુણાવાડામાં રહેછે. એ કરબામાં ૯,૦૫૯ માણસની વસ્તી તથા ગામસુધરાઈ ખાતું છે.

(૫) સુંઘ.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩૯૪ ચોરસ મૈલ છે અને એમાં ૫૮,૮૨૨ રહેવાશીઓ છે. એના રાજા પણ રજપૂત મહારાણા કહેવાયછે. આ સંસ્થાનમાં, બારીઆ અને લુણાવાડામાં જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય અને ઈમારતી લાકડું થાયછે.

(૬) ઘાઢાસીનોર.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧૮૫ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૪૬,૩૨૮ માણુમની વસ્તી છે. એમાં ધાન્ય અને ૩ પાકે છે. એના ઉપર અમલ કરનારને નવાબ કહે છે.

૫. ગાયકવાડ સંસ્થાન.

એના તાબાનાં ગામો ધણાં વીખરાતાં અને જીર્ણ રાત્યો જોડે એળમિળ થઈ ગયાં છે. એનો મુખ્ય ભાગ એક જાગ્યુએ ભર્ય અને જીજી જાગ્યુએ એડા જિલ્લા, પંચમહાલ અને રેવાકાંડા એજન્ડિની વચ્ચે છે. એ ભાગનું મુખ્ય શહેર વડોદરા છે, ને તેમાં મહારાજા ગાયકવાડ રહે છે. જીર્ણ ભાગ સૂરત જિલ્લા જોડે એળમિળ થઈ ગયો છે. તેમાં નવસારી, વસ્ત્રાવી, વડેશ્વર, ગણદેવી, તેલારી વગેરે પરગણાં છે. ત્રીજો ભાગ કાઠીઆવાડમાં છે તેમાં અમરેલી મહાલ અને ઓસામંદલ છે. ચોથો ભાગ પાલણપુર અને મહીકાંડા એજન્ડિ તથા અમદાવાદ અને એડા જિલ્લાની વચ્ચે છે. એ ભાગમાં મુખ્ય શહેર વાટળ, સિદ્ધપુર, મેસાણા, કડી વગેરે છે. કાઠીઆવાડ, પાલણપુર, મહીકાંડા, અને રેવાકાંડા એજન્ડિના તાલુકદારો પામે ગાયકવાડની લહેણી પાંડણી ઇંચેજ વસૂલ કરી ગાયકવાડને પહોંચાડે છે. વળી ખાનદેશમાં રજપુરતરાફ ગાયકવાડી છે. ગાયકવાડના રાજ ઉપર નજર રાખવા આરે વડોદરા શહેરમાં ઇંચેજની તરફથી ગવર્નર જનરલનો એજન્ટ તથા ફોજ રહે છે. એ રાત્યનું ક્ષેત્રફળ ૮,૫૭૦ ચોરસ મૈલ તથા ૨૧,૮૫,૦૦૫ માણુમની વસ્તી છે. વડોદરામાં ગાયકવાડે એક આર્ટ્સ કોલેજ, એક હાઈસ્કૂલ તથા ગામોમાં થોડી સૂજરાતી નિશાળો સ્થાપી છે. મુંબઈ ઇલાકાનાં દેશી રાત્યોમાં સર્વેથી મોટું એ રાત્ય છે.

૬. સ્વંચાલ સંસ્થાન.

એની હિતરે અને પૂર્વે એડા જિલ્લો, અગ્નિકોણમાં ગાયક-વાડનો મૂલક, દક્ષિણે મહી નદી અને અંબાતનો અખાત અને પશ્ચિમે સાબરમતી નદી અને અમદાવાદ જિલ્લો છે. એની વધારેમાં વધારે લંબાઈ ૧૬ કોસ અને વધારેમાં વધારે પહોળા-ઈ ૧૨ કોસ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૫૦ ચોરસ મૈલ છે. એમાં એ કસ્બા, ૮૩ ગામ તથા ૮૬,૦૭૪ માણસની વસ્તી છે. એ તદત મુપાટ, અને નદી વિનાનું છે. રાહદારી ઇંડમાંથી નવા-બગાહેબ એ નિશાળોનું ખરચ ચલાવેછે. એ સંસ્થાનનો હકિમ નવાબ કહેવાયછે. તે મુગલ છે, ને ઇંગ્લેન્ડને પોતાની જમાબં-દીમાંથી ખંડણી, તથા બંદરે જકાત લેવાયછે તેમાંથી ભાગ આ-પેછે. એ સંસ્થાન એડાના કુલેકટરના ઉપરીપણા નીચે છે, ને એની ખંડણી બોરમદનો મામલતદાર વસૂલ કરેછે. એની રાજધાની સ્વંચાલ મહીનદીને કાંઠે તેના મુખ આગળ છે. એમાં ૩૬,૦૦૭ માણસની વસ્તી છે તેમાંના ૮,૦૩૮ મુમલમાન છે. એમાં બાજરી, જુવાર, ઘઉં અને બીજાં ધાન્ય, મીઠું, રૂ, ગળી, અપ્પીણ વગેરે પાકેછે. સૂતરાઉ કાપડ અને ચેતરંજી અંબાતમાં બનેછે. કપડવણુજ વગેરે ડોકાણેથી અકીક લાવીને સાફ કરી તેનાં જુદાં જુદાં રૂપ બનાવેછે. એ પથરા ઘણા વખણાયછે. વરસો વરસ અંબાતના અખાતમાં મુઝાફરી કરવાને વધારે વધારે અડચણ પડતી જાયછે, તેથી કરીને દેશનો વેપાર પડી ભાગતો જાયછે.

૭. પંચમહાલ એજન્સિ.

પંચમહાલમાં ગવર્નરનો એજન્ટ રહેછે તેના તાબામાં મારુ-કોટની નાની જમીનદારી છે. એ સંસ્થાન પંચમહાલની અ-

શિકોણમાં છે અને તેની આસપાસ રેવાકાંઠાના છોટા ઉદેપુરની જમીન આવેલી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૬,૪૪૦ માણુમની છે. એમાં ૫૨ ગામ છે. એની દુવા મારી નથી. ત્યાં કોળી અને નાયકા લોકો વસે છે. નાયકા લોક જંગલી અને ભીલને મળતા છે. એના ઉપર એક કોળીનો અમલ છે. એમાં અનાજ પાકે છે, પરંતુ વેપારની મુખ્ય જાણુમ હમારતી લાકડું છે. એ સંસ્થાન ઇંગ્લેન્ડ અને ગાયકવાડને ખંડણી આપે છે.

૮. સૂરત એજન્સિ.

આ એજન્સિ ને સૂરત જિલ્લો એક નથી. એમાં સચીળ, વાંસદા અને ધરમપુર એ ત્રણ સંસ્થાન છે. તેઓ સૂરતના કલેક્ટરના ઉપરીપણા નીચે છે. એ સંસ્થાનોના મંજંધમાં તેને ગવર્નરનો એજન્ટ કહે છે. આ એજન્સિમાં એક કરાઓ તથા ૩૭૮ ગામ છે. એ એજન્સિમાં પહેલા વર્ગની સ્કૂલ એક, છોકરાની નિશાળ ૨૬ છે તેમાં ૧,૪૭૩ નિશાળીઆ ભણે છે, અને બે કન્યા શાળા છે તેમાં ૧૨૩ છોકરીઓ ભણે છે.

સચીળ.

એમાં ૧૯ ગામ છે તેઓ ધ્રાણું કરીને સૂરત જિલ્લાના ચો-રાશી તાલુકામાં વીખરાયલા છે. એમાં ૧૫,૭૨૧ માણુમની વસ્તી છે. એ સંસ્થાનમાં જુવાર, બાજરી, ડાંગર, શેરડી ને રતાગુ પાકે છે, તથા ખાદી વગેરે કાપડ બને છે.

મુખ્ય ગામ સચીળ છે, પરંતુ નવાબનો મહેલ લામપુરમાં છે. નવાબના બાપદાદા જંગિરામાં રહેતા અને મરાઠાના ઇતિ-હાસમાં તેમનાં કૃત્યને માટે પ્રખ્યાત છે. પ્રથમ બાલુમીઆ તે જગ્યા છોડીને ઇંગ્લેન્ડ આપેલા આ પરગણામાં આવી રહ્યો.

વાંસદા.

એની ઉત્તરે ગાયકવાડી અનાવળ અને અંતાપુર પરગણાં, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે ધરમપુર, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. એની વસ્તી ૩૪,૧૨૨ માણુમની છે. એ રજપૂત રાજ્યનું છે. એમાં ડુંગરા તથા જંગલ છે. એમાં મુખ્ય નદીઓ કાવેરી અને અંધિકા છે. એની રાજધાની વાંસદામાં ૨,૪૪૭ માણુમની વસ્તી છે. બીનાર અને કાંચલા મોટાં ગામ છે. વાંસદાના રાજ્યએ એક નિશાળ સ્થાપી છે જે તેને કેળવણી આપાને ઝોંપી છે. મુખ્ય નિકાસમાં ડાંગર, નાગલી, દાળ, તલ, કોદા, જુવાર, શેરડી, મહુડાં અને અજૂર પાકે છે. ઈમારતી લાકડું અને સીમસ થાય છે.

ધરમપુર અથવા રામનગર.

એની ઉત્તરે વાંસદા, પૂર્વે ખાનદેશ, દક્ષિણે થાણા જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સૂરત જિલ્લો છે. ઉત્તર દક્ષિણ લંબાઈ ૨૪ મૈત્ર અને પૂર્વ પશ્ચિમ પહોળાઈ ૧૫ મૈત્ર છે. એમાં ૧,૦૧,૨૮૬ માણુમની વસ્તી છે. એમાં ડુંગરા અને જંગલ ભર્યા છે.

નદીઓ.—સેરા, ઓરંગા, પાર, કોલક અને દમણગંગા.

મુખ્ય ગામ.—ધરમપુર એમાં રાજ રહે છે. એની વસ્તી ૫,૧૭૬ માણુમની છે. રોમલુ, આઝાવણી અને ગોડથળ મોટાં ગામ છે. મુખ્ય નિકાસ—કોળ, શેરડી, ડાંગર, નાગલી અને બીજું ધાન્ય. ઈમારતી લાકડાંનો તથા સીમસનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. લોકો માદડી, નળીઆં, ઇંટ, માટીનાં વાસણ, ચૂનો અને ખાટધાની પાટી બનાવે છે.

પ્રકરણ ૮ મું.

દક્ષિણ (દખણ)

દક્ષિણ દેશના મેદાનમાં મોટી નદીઓ છે, ને તે નદીઓના કાંઠાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે; પરંતુ હવા ભિજવગરની છે અને વરસાદ નિયમમુર આવતો નથી, તેથી આરાં વરસોમાં પાણુ ઓ-માસા સિવાય બાકીના વખતમાં ભૂમિ ખેતીવગર ઊજડ રહેછે, અને વનસ્પતિ ઊગતી નથી.

૧. સ્થાનદેશ જિલ્લો.—આખા ઇલાકામાં એ મોટામાં મોટો જિલ્લો છે. એમાં મુખ્ય નદી તાપી છે, અને ધુલ્કિઆ, માલેગામ, અને નન્દુરવાર એ નગરો છે. ધુલિઆમાં મોટી કચેરીઓ છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૯,૮૪૪ ચોરસ મૈલ અને ૧૨,૩૭,૨૩૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે નર્મદા નદી અને સાતપૂડા પર્વત, પૂર્વે મધ્ય પ્રાંતો અને વરાડ, દક્ષિણે સાત-માળા અથવા અજુડા પર્વતો નિઝામના મૂલકથી એને ભુદો પાડેછે, નૈઋત્ય કોણમાં નાશિક જિલ્લો અને પશ્ચિમે (એલનિસના મૂલકસહિત) સૂરત ઇલાકો, ગાયકવાડનો મૂલક અને રેવાકાંઠા એલનિસ છે. તાપીનદી પૂર્વ દિશાએ ખાનદેશમાં થઈ નૈઋત્ય કોણ તરફ વહેછે. ગિરણાનદી સહ્યાદ્રિ પર્વતમાંથી નીકળીને વાયવ્યકોણમાં વહી તાપીને મળેછે. એ જે નદીના કાંઠાની ભૂમિ ઘણું કરીને રસાળ અને ખેડાણ છે, કેટલાક નીચા ડૂંગરાસિવાય એ જિલ્લાનો મધ્ય અને પૂર્વ ભાગ સપાટ છે, અને થોડીક ભૂમિ રસાળ છે, તોપણ તે ઘણું કરીને વેરાન અને ઊજડ છે. ઉત્તરે અને પૂર્વે એ મૂલક ઘણા ખડખડો અને વિકટ છે, ઝાડો ઘણાં છે, અને તેમાં ભીલ લોકો રહેછે. મુખ્ય નિકાસ-અનાજ, કઠોળ અને રૂ; થોડી શેરડી અને તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના ૧૬ તાલુકા ક્યાંછે અને ૨૩ કરબા છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસેછે. મુંબઈની રેલવે એ જિલ્લામાં થઈ અલાહાબાદ અને કલકત્તાસુધી જાયછે અને બીજી સડક ભાસાવળમાં છે તે મધ્ય પ્રાંતમાં નાગપૂર સુધી જાયછે.

૨. સ્થાનદેશ એજન્સિ—ખાનદેશના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ પશ્ચિમ ભાગમાં એ એજન્સિનાં સંસ્થાનો છે. (૧) ડાંગમી મૂલક, (૨) સુલ્કળાનો મૂલક અને (૩) મહેબાસી પરગણા.

(૧) ઢાંગનો મૂલક સત્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૦૦૦ ચોરસ મૈલ તથા ૩૧,૨૮૦ માણસની વસ્તી છે. સાત લીલ સરદારનો એપર અમલ છે. એમાં પર્વત અને ખીણ છે તેમાં ઘણેખરે ઠંડાણે ઘાડાં જંગલો છે. મુખ્ય પેદાશમાં ઇમારતી લાકડું છે તેમાં વિશેષ કરીને સાગ અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય છે. હિંદુસ્તાની, મરાઠી, અને ગૂજરાતી, એ ત્રણ ભાષા સેજલેજ બોલાય છે. બીજા ભાગ કરતાં ગૂજરાતજોડે આવજાનો તથા વેપારનો વહેવાર વધારે છે તેથી ગૂજરાતીનું મળળ વિશેષ છે.

(૨) મુલગણાનો મૂલક ઢાંગના મૂલકની દક્ષિણે, પેંઠ સંસ્થાનની ઉત્તરે અને સત્યાદ્રિ પર્વતની પશ્ચિમે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૬૦ ચોરસ મૈલ તથા ૧૪,૨૦૫ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઢાંગના મૂલકના જેવો છે; માત્ર ફેર એટલેજ કે જંગલમાંથી ઘણાં ઝાડ કાપી નાંખ્યાં છે. એ મૂલક પર એક હિંદુ રાજા (દેશમુખ) નો અમલ છે.

(૩) મહેવાસી પરગણાં—એપર છ નાયકોનો અમલ છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૨,૪૮૦ ચોરસ મૈલ તથા એમાં ૧૪,૭૮૫ માણસની વસ્તી છે. એ ખાનદેશ જિલ્લાની વા-યવ્ય કોણમાં નર્મદા અને તાપી નદીઓની વચ્ચે છે. મુખ્ય નિકાસ-મકુડાં (એનો દારૂ બને છે), મધ, લાખ અને ઇમારતી લાકડાંની છે. એ પરગણાની ભૂમિ ઘણી રસાળ છે, તોપણ ઢાંગના મૂલકમાં ઇમારતી લાકડું જેવું મોટું અને સારું થાય છે તેવું એમાં થતું નથી. એમાં મુખ્યત્વે કરીને લીલ લોક વસે છે.

૩. નાશક જિલ્લો—એમાં મુખ્ય નદી ગોદાવરી અને મુખ્ય શહેર નાશક છે.

એની ઉત્તરે ખાનદેશ જિલ્લો, દક્ષિણે અહમદનગર, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે ધાણા જિલ્લો, પેંઠ સંસ્થાન અને ખાનદેશ એજન્સિ છે. પેંઠ સુધાં એ જિ-લાનું ક્ષેત્રફળ ૬,૩૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૭,૮૧,૨૦૬ માણસની વસ્તી છે. પશ્ચિમે સત્યાદ્રિ પર્વતની પાસે એ મૂલક પહોડી છે, અને પૂર્વે તરફ જતાં વધારે સપાટ અને ખુલ્લો છે. ઘણું કરીને ભૂમિ રસાળ છે, પરંતુ ઝાડ ઘણાં થોડાં છે. ઘણું કરીને ભૂમિનો ઢાળ પૂર્વ તરફ છે; પરંતુ ચંદ્ર પર્વત વડે એ મૂલકના બે ભાગ થાય છે. ઉત્તર ભાગમાં તાપીને મળનારી ગિરણા અને દક્ષિણ ભાગમાં ગોદાવરી નદી અંતરિક્ષ આ-ગળ ઉત્પન્ન થઈને હિંદુસ્તાનમાં થઈ બંગાળના ઉપસાગરને મળે છે. મુખ્ય નિકાસ-ડાંઝર, જુવાર, ખાજરી, નાગલી, અળશી, શેરડી, તમાકુ, રૂ, સાણ અને જુદી જુદી જાતનું કઠોળ, નાશક અને ઇચોલા કરુબાઓમાં ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ પીતળનાં વાસણ બનાવવાનો અને રેશમ વણવાનો છે. દુર બાર વષ સિંહરાશિમાં બૃહસ્પતિ આવે છે ત્યારે ગોદાવરીની ઝોટી જ્યાં નાશક અંતરિક્ષમાં ભરાય છે. અંતરિક્ષમાં ગોદાવરીનું મૂળ

છે. એ જિલ્લાના ૧૦ તાલુકા અને બે પેટા મહાલ કયાં છે તેમાં ૮ નગર છે. દરેક નગરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મુંબઈથી કલકત્તા સુધી રેલવે ભય છે, તે થાણામાં કસૂર, અને ઇંગતપુરી વચ્ચે થળ ધાટને રસ્તે એ જિલ્લામાં થઈને ભય છે.

૪. પેંઠ સંસ્થાન.—એ નાથકના કલેક્ટરના તાબાહેઠળ છે. નાથક જિલ્લાની પશ્ચિમે સહ્યાદ્રિ પર્વતના પશ્ચિમ ઢાળમાં એ સંસ્થાન છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪૫૮ ચોરસ મેલ અને ૫૫,૧૪૪ માણસની વસ્તી છે. એમાં ઇમારતની લાકડું અને જુદી જુદી જાતનું ધાન્ય પાકે છે. એ મુસલમાન યેગમના તાબામાં છે. પહેલાં એ હિંદવાણી હતી.

૫. અહમદનગર જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર અહમદનગર છે.

એની ઉત્તરે નારાક જિલ્લો, પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, અગ્રિકોણમાં સોલાપુર જિલ્લો, અને નરત્ય કોણમાં ભીમાનદી પુણા જિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે; પશ્ચિમે પુણા અને થાણા જિલ્લા છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૬,૬૬૬ ચોરસ મેલ અને ૭,૫૧,૨૨૮ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લાનો પૂર્વ ભાગ પહાડી છે, અને તેની ભૂમિનો ઢાળ પશ્ચિમથી પૂર્વમાં છે, તેથી એ ભાગનું પાણી ઉત્તરે ગોદાવરીમાં અને દક્ષિણે ભીમાનદીમાં પડે છે.

કેટલાંક શહેરોમાં ઘણા લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો છે. મુખ્ય નિકાસ બાજરી અને તુવરની છે. તે વહેલી પકવે છે, અને પછી ઘઉં, ચણા, જુવાર અને તમાકુ પકવે છે. શેરડી અને શાકભાજી પણ ઊગે છે. લોકોનો મુખ્ય ખોરાક બાજરી અને જુવાર છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કયાં છે, તેમાં સાત શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે. આગલા મુસલમાની રાજ્યનો કિલ્લો અને રાજધાની અહમદનગર હતું. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધીની રેલવે એ જિલ્લાની દક્ષિણમાં થઈને ભય છે.

૬. પુણા જિલ્લો—એનું મુખ્ય શહેર પુણા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૫,૩૪૮ ચોરસ મેલ અને ૯,૦૦,૬૨૧ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર જિલ્લો, પૂર્વે અહમદનગર અને સોલાપુર જિલ્લા, દક્ષિણે એની અને સનારા જિલ્લા અને ફલટન સંસ્થાનની વચ્ચે નદી છે, અને પશ્ચિમે એ જિલ્લાની અને કોંકણની વચ્ચે ભાર સંસ્થાન અને સહ્યાદ્રિ પર્વત છે.

એ જિલ્લામાં નદીઓ ઘણી છે. તેઓ ઘાટમાંથી નીકળી પૂર્વમાં વહે છે, અને જુનર પાસે ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લાની પૂર્વ બાજુએ ભીમા વહે છે તેને મળે છે. મુંબઈથી મદ્રાસ અને હૈદરાબાદ સુધી રેલવે ભય છે તે ભારવાદ ઉપર થઈ એ જિલ્લાની આપાર ભય છે. એ જિલ્લાના ૮ તાલુકા કયાં છે તેમાં ૬ કસબા છે. દરેક કસબામાં

૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. મોટામાં મોટું શહેર ખુણા છે તેમાં પહેલાં પેશવાની રાજ્યગાદી હતી. આમાસાના દિવસમાં મુંબઈના ગવર્નર સાહેબ ખુણામાં રહે છે, કેમકે ત્યાંની હવા એ રૂઠુમાં સારી હોય છે. શહેર બહાર થડમાં મોટી લ-શ્કરી છાવણી છે. મુખ્ય નિકાસ—ખરિફ પાકમાં જુવાર, બાજરી, તુવર, તલ, સણ, મગ, અડદ, કંદમૂળ અને નાચણી કે રાગી; રબિપાકમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા અને જવ.

૭. સતારાજિલ્લો—એનું મુખ્ય નગર સતારા છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૯૮૮ ચોરસ મૈલ તથા ૧૦,૬૨,૩૫૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે ભાર અને ફ્રાંસનું સંસ્થાન છે, તથા નીરાનદી એને ફ્રાંસથી જુદા પાડે છે; પૂર્વે સોલાપુર જિલ્લો અને જત સંસ્થાન, દક્ષિણે કોલાપુર અને બેલગામ એજન્ડા અને પશ્ચિમે કોંકણના પ્રાંતો છે. એ જિલ્લો પહાડી છે અને તેનો ઢાળ સદાપ્રિ પર્વતની પૂર્વમાં છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદી કૃષ્ણા છે તે પાતાની શાખા કોંચના સહિત મહાબળેશ્વરમાં ઉત્પન્ન થઈ એ જિલ્લામાં વહે છે. કૃષ્ણાનદીની બીજી શાખા વારણા દક્ષિણમાં છે. એ જિલ્લાની ઈશાન કોણમાં નીરાનદી ભીમાને મળે છે. મુખ્ય ઉદ્યમ વણવાનો અને ખેતીનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ જુવાર, બાજરી, ડાંગર, ર, ઘઉં, તુવર, ચણા, શેરડી, તમાકુ, વનસ્પતિ અને કંદમૂળ છે.

એ જિલ્લાના ૧૩ તાલુકા કર્યા છે તેમાં સતારાસુધાં ચાંદ શહેર છે. પહેલાં સતારામાં શિવાજીના વંશજો રાજ કરતા.

૮. સતારા એજન્ડા.—મતારા નીમળત જાગીરદારો પહેલાં મતારાના રાજાને આધીન હતા. પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડના તાબેદાર છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારનો એજન્ટ મતારાનો કલેક્ટર છે. એ-મની જાગીરો નીચે પ્રમાણે:—

	ક્ષેત્રફળ ચોરસ મૈલ.	વસ્તી.
ઈતસચીબ, મોરનો જાગીરદાર.	૧,૪૯૧	૧,૪૫,૮૭૬
મિયાલકર, ફલટનનો જાગીરદાર.	૩૯૭	૫૮,૪૦૨
પંત પ્રતિનિધિ, ઔંદનો જાગીરદાર.	૪૪૭	૫૮,૯૧૬
ફકલે, જતનો જાગીરદાર.	૮૮૪	૪૯,૪૮૬
કુલ એજન્ટ	૩૨૧૯	૩,૧૨,૬૮૦

સતારા જિલ્લાના વાયવ્ય કોણમાં ભાર સંસ્થાન છે તેને તાબે કોંકણમધ્ય પશ્ચિમ ધાટમાં એક અલાયદો મૂલક છે. અહિં ડાંગર, નાગલી, વગેરે પાકે છે.

બીજા સંસ્થાનોમાં ફલટન એ જિલ્લાની ઉત્તરે અને એંદ અને જત સંસ્થાનો દક્ષિણ અને અગ્રિકોણમાં છે. એમની આસપાસના ઈંગ્રેજ મૂલકમાં જેવો પાક નીપજે છે તેવો એ ત્રણ સંસ્થાનોમાં થાય છે. જત સંસ્થાનમાં સૂરેખાર અને લોડું જડે છે અને ગાળવાની કુષી બનાવવાની માટી છે. મુંબઈ હાલકાના બીજા ભાગમાં, તેમાં ઘણું કરીને સહ્યાદ્રિ પર્વતમાં પણ લોડું જડે છે. સતારાના ચાર જગીરદારોમાં પંતસમીવ અને પંત પ્રતિનિધિ બ્રાહ્મણ છે અને બાકીના બે મરાઠા છે.

૧. સોલાપુર જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર સોલાપુર છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૨૧ ચોરસ મૈલ તથા ૫,૮૨,૪૮૭ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે અહમદનગર, દક્ષિણે ભીમાનદી અને સતારા એજન્સિ એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે છે; પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય અને પશ્ચિમે સતારા અને પુણા જિલ્લા છે. ખારશી તાલુકા સિવાય બીજા ભાગમાં વરસાદ થોડો પડે છે અને મૂલક ઊંચકે ખાય છે. કોંકણ અને દક્ષિણ કે મહારાષ્ટ્રમાં મરાઠી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ એ જિલ્લાના દક્ષિણ ભાગમાં કાનડી પણ બોલાય છે. મુખ્ય નિકાસ—(ખરિફ) બાજરી, તુવર, ડાંગર અને રૂ; અને (રવિ) જુવાર, ઘઉં અને ચણા. મોટાં શહેરોમાં ઘણાં લોકો વણવાનો ધંધો કરે છે. એ જિલ્લાના ૬ તાલુકા કર્યાં છે તેમાં ૬ કરખા છે. દરેક કરખામાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. ખારશી કરખામાં રૂનો વેપાર ઠીક ચાલે છે. હૈદરાબાદ જાહે સોલાપુરનો બહોળો વેપાર છે. બીજું નગર પંઢરપુર છે. તેમાં હુર વરસ જમા ભરાય છે ત્યારે ઘણાં લોકો એકઠા થાય છે. મુંબઈથી હૈદરાબાદ અને મદ્રાસ સુધીની રેલવે આખા સોલાપુર જિલ્લામાં થઈને જાય છે.

૧૦. અકલકોટ સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન સોલાપુર જિલ્લાની અગ્રિકોણમાં વીમ મૈલને છેટે સોલાપુર જિલ્લા સાથે જોડાયેલું છે.

એની ઉત્તરે, પૂર્વે અને દક્ષિણે નિઝામનું રાજ્ય છે. એની અને કલાદગી જિલ્લાની વચ્ચે ભીમા નદી છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૪૯૮ ચોરસ મૈલ અને ૫૮,૦૪૦ માણસની વસ્તી છે. એ મૂલક ઝાડ વગરનો અને ઊંચો નીચો છે. એમાં નદીઓ ઘણી છે. ઘણું કરીને એ સંસ્થાનમાં વરસાદ ઠીક આવે છે. મુખ્ય નિકાસ—જુવાર, ડાંગર, શેરડી, ચણા, ઘઉં, અજશી, અને કડબ. એ સંસ્થાનમાં ઘણા વણકરો રહે છે. પહેલાં એ સંસ્થાનના ઉપરી સતારાના રાજા હતા, પરંતુ હાલમાં ઈંગ્રેજ છે. ત્યાંના રાજા ભોંસલા કુટુંબનો મરાઠો છે. એ રાજા હાલ નાની વયનો હોવાથી સંસ્થાનનો વહીવટ એક ઈંગ્રેજ અધિકારી ચલાવે છે.

પ્રકરણ ૧ મું.

કોંકણ.

કોંકણ પ્રાંત ઘાટ (સહ્યાદ્રિ) અને દરિયા વચ્ચે જમીનનો સાંકડો કકડો છે. એ ભૂમિમાં ડાંગર ઊગે એવી ક્ષણદૂપ જમીન તથા નાળિયેરીની વાડીઓ છે, પરંતુ આખો પ્રાંત લેહએ તો ખડખડો અને વિકટ છે. એમાં ખાઈઓ તથા પર્વતોની હાર અને છૂટાં શિખરો ઘણાં છે. એ પ્રાંત ખડખડો હોવાથી તથા ત્યાંની હવા ભેજવાળી હોવાથી ઝાડ ઘણાં ઊગે છે. થોડો માગ થાય છે તે ઘણો કીમતી છે. ગૂજરાતની દક્ષિણે સૂરતથી તે પોર્તુગીજ તાબાના ગોવા પ્રાંતમૂઘી કોંકણના વિભાગની હદ ગએલી છે. એ વિભાગ નીચે પ્રમાણે છે:—

વિભાગ.

મુખ્ય શહેર.

૧. ધાળા જિલ્લો.

ધાળા.

૨. જબાર સંસ્થાન.

૩. કોલાબા જિલ્લો.

અલિબાગ.

૪. જંજિરા સંસ્થાન.

જંજિરા.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.

રત્નાગિરિ.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.

૧. ધાળા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૪,૨૪૩ ચોરસ મૈલ તથા વસ્તી ૯,૦૮,૫૪૮ માણસની છે. એના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે પોર્તુગીજ તાબાનું દમણ તથા સૂરત નિહાં, પૂર્વે નાશિક, અહમદનગર અને પુણા નિહાં, દક્ષિણે કોલાબા નિહાં અને પશ્ચિમે અરબી સમુદ્ર છે. પૂર્વે અને ઈશાન કોણમાં એની ભૂમિ ઊંચી છે, તેમાં ઝાડો ઘણાં છે અને થોડી જમીન ખેડાયેલી છે. કાંઠા સમીપ જમીન નીચી છે અને જ્યાં સમુદ્રનું પાણી ફરી નથી વળતું ત્યાં રસાળ છે. નદીઓ ઊંડી છે, તથા ચોમાસામાં તેમનો વેગ વધારે હોય છે, તોપણ તેઓ ઉપયોગી નથી, કેમકે શિયાળામાં પાણી થોડું હોય છે અને ઊનાળામાં ઘણું ખર્ચ સૂકાઈ જાય છે.

મુખ્ય નિકાસ.—ચાખા અને નાગલી. વળી થોડાક ચણા અને અડદ પાકે છે. કાંઠા ઉપર ખાગાયત પેદાશ પણ થાય છે, જેમકે શેરડી, કેળાં, પાન, આદુ, નાજિ-એર, વગેરે. કાંઠા ઉપર ઘણાં ગામડાંમાં લોકો માછલાં પકડવાનો ધંધો કરે છે. ચાખા જિલ્લામાં દારૂ ગાળવાનાં ઘણાં કારખાનાં છે. એ જિલ્લાનું મુખ્ય શહેર થાણા સાહિબેટમાં છે. એ સિવાય ત્રણ મોટાં શહેરો છે. દરેક શહેરમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસ વસે છે. એમાંના કલ્યાણ શહેર આગળ હિંદુસ્થાન અને દક્ષિણ ભણી જતી મુંબઈની રેલવે સડકના બે કાંટા થાય છે. એક કાંટો યજ્ઞધાટે ચઢી નાશક, અલાહાબાદ અને કલકત્તે જાય છે, અને બીજો ભાર ધાટે થઈ પુણા, સોલા-પુર અને મદ્રાસ જાય છે. બીજું મોટું શહેર વાંદરા છે તેમાં પણ ઉપર પૂલ ખાંધે-લો છે તેથી મુંબઈ ખેટ અને સાહિબેટ જોડાયેલા છે.

૨. જવાર સંસ્થાન.—એની આસપાસ થાણા જિલ્લો છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૫૩૪ ચોરસ મેલ તથા વસ્તી ૪૮,૫૫૬ માણસની છે. એના ત્રણ મહાલ કર્યા છે. એ મૂલક જંગલી અને પહાડી છે, પરંતુ ડાંગર, નાગલી, વરી, કઠોળ, ચણા અને તલ પાકે છે. વળી જંગલની પણ પેદાશ છે. ત્યાંનો રાજ કોળી છે. તે ખાળક હોવાથી થાણાનો કલેક્ટર એની મિલકતનો વહીવટ કરે છે.

૩. કોલાવા જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૧,૪૮૬ ચોરસ મેલ તથા ૩,૮૧,૬૪૯ માણસની વસ્તી છે. એના પાંચ તાલુકા કર્યા છે. એની ઉત્તરે મુંબઈ ખંડર, થાણા જિલ્લો તથા અખાનદી છે; પૂર્વે પંત સચીવ સંસ્થાન તથા પુણા અને સતારા જિલ્લા છે; દક્ષિણે રતનાગિરિ જિલ્લો અને જંજીરા સંસ્થાન છે; અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડુંગરો ઘણા છે. કેટલાક ડુંગરો ખડુ જોવા છે. તેમાં ઘાટને કાઠખૂણે પશ્ચિમ તરફ પસરેલા છે અને બીજાં એકાંત શિખરો છે. ભરતી આવે એવી ખાડીઓ, જેમકે ઉત્તરે નાગોટણા ખાડી, પશ્ચિમે રોહિ અથવા ચૌલ ખાડી અને દક્ષિણે ખાંકોટ ખાડી, ત્રીસ ચાળીસ મેલ સૂધી જિલ્લામાં પસરેલા છે, તેથી ડાંગર તથા સૂકાં માછલાંનાં વેપારનો ધોરી રસ્તો છે. મુખ્ય ઉદ્યોગ ડાંગર પકવવાનો, તેલ કઢાડવાનો, નાજિએરના રેસાનાં દોરડાં વણવાનો, અને મીઠું પકવવાનો છે. કાંઠાપર આવેલાં ગામડાંનાં માછીઓ જથાબંધ માછલાં ઝાલી પરદેશખાતે ચઢાવે છે. એમાંના કેટલાક લાગ મુંબઈ જાય છે, પરંતુ ઘણાખરો લાગ જુદા જુદા ડુંગરોને માર્ગે દેશાવર જાય છે. ચૌલમાં લોકો રેશમ વણવાનો ધંધો કરે છે, તે પોર્તુગીઝ લોકે દાખલ કરેલો કહેવાય છે. ચાખાનાં મુખ્ય પાક ડાંગર છે; વળી ડોંગ્રા પ્રદેશમાં નાચણી અને વરી નામે અનાજ ઊગે છે. શિયાળાનો પાક ઓછી કીમતનો છે. એ પાકમાં મુખ્ય ચણા અને તુવર છે. કાંઠાઉપર નાજિએરી અને સોપારીનાં ઝાડની વાડીઓ છે. થોડી શેરડી અને શાક-ભાજી પણ થાય છે. જિલ્લો નાનો છે માટે તીબરીનો હિસાબ થાણા જિલ્લાના હિસાબમાં લખાય છે. એમાં ૭ શહેર છે તેમાં દરેકમાં ૫,૦૦૦ કરતાં વધારે માણસની વસ્તી છે.

૪. જંજીરા સંસ્થાન.—એ સંસ્થાન મુ'ખર્થ અને રત્નાગિરિની વચ્ચેના કાંડા ઉપર છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૩૨૫ ચોરસ મૈલ છે. એની ઉત્તરે અને પૂર્વે કોલાખા જિલ્લા છે તથા દક્ષિણે બાંકોટ પર્વત રત્નાગિરિ જિલ્લાથી એને જુદો પાડે છે. એમાં આશરે ૭૬,૩૬૧ માણસની વસ્તી છે. એના ઉપર નવાબ સાહેબનો અમલ છે. તેના તાબામાં કાઠીઆવાડમાં બેઠરાવાદ પણ છે. એ નવાબ હુબસી દેશ કે આબિસિનિ-આનો સીધો છે, અને જંજીરાના કિલ્લામાં રહે છે. વળી કોલાખાના કલેક્ટરના તાબા હેઠળ આસિસ્ટન્ટ પોલિટિકલ એજન્ટ જંજીરામાં રહે છે. મુખ્ય નિકાસ—ડાંગર, નાગલી અને મીઠું. એમાં સાડીઓ પણ વાણાયા છે.

૫. રત્નાગિરિ જિલ્લો.—એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૨૨ ચોરસમૈલ તથા ૯,૯૭,૦૯૦ માણસની વસ્તી છે. એની ઉત્તરે જંજીરા અને કોલાખા, પૂર્વે સતારા જિલ્લો અને કોલાપુર સંસ્થાન, દક્ષિણે સાવંતવાડી સંસ્થાન અને ગોવા સંસ્થાન અને પશ્ચિમે દરિયા છે. એમાં ડાંગર પુષ્કળ પાકે એવી જમીન નીચાણમાં છે, પરંતુ ઘણીખરી જમીન વેરાન છે. એમાં ડુંગરો, નદીઓ, અને ખારા પાણીના કુંડ ઘણા હોવાથી દેશ વિકટ છે. ખેતી ઊપરાંત મુખ્ય ઉદ્યમ માછલાં પકડવાનો અને છાં તથા ચૂનો પકડવાનો છે. મુખ્ય ખેતીની પેદાશ ડાંગર, નાગલી કે નાચણી, વરી, વહી, નાજિએર, અને સોપારી. એના આઠ તાલુકા કર્યા છે. વિંગોરલા અને હુરણ્થ બંદર મુખ્ય એમાં પાંચ મોટાં શહેર છે.

૬. સાવંતવાડી સંસ્થાન.—એ કોંકણની છેક દક્ષિણે છે. એનું ક્ષેત્રફળ ૯૦૦ ચોરસ મૈલ છે તથા વસ્તી ૧,૭૪,૪૩૩ માણસની છે. એની ઉત્તરે અને પશ્ચિમે રત્નાગિરિ જિલ્લો, પૂર્વે કોલાપુર સંસ્થાન અને બેલગમ જિલ્લો, અને દક્ષિણે ગોવા સંસ્થાન છે. એ સંસ્થાન બોંસલા કુળના મરાઠા સરદારના તાબામાં છે. અને ઈંગ્લેન્ડ તરફથી સાવંતવાડીમાં પોલિટિકલ એજન્ટ રહે છે. એમાં ડાંગર, નાગલી, વરી અને નાજિએર થાય છે. વળી હુરડાં થાય છે તે લૂગડાં તથા ચામડાં ઉપર રંગ ચઢાવવાના કામમાં આવે છે.

પ્રકરણ ૧૦ મું.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ અને ઉત્તર કાનડા.

દક્ષિણ મહારાષ્ટ્ર દેશ એ નામ નવું છે. અમલના મહારાષ્ટ્ર અને કુર્ણાટક દેશના કેટલાક ભાગો મળીને એ દેશ થ-

પોછે. કૃષ્ણા નદીની દક્ષિણના મૂલકને કુર્ણાટક કહેતા; અને મહારાષ્ટ્ર તથા કુર્ણાટક દેશની ભાષાઓ જુદી છે.

કુર્ણાટક દેશમાં પર્વતો અને નદિ ખેડી શકાય એવી જમીન થોડીજ છે. એમાં વિસ્તીર્ણ મેદાનો છે તેમની ભૂમિ કાળી રૂ પાકે એવી છે ને તેમાં ખેતી બહુ મારી થાય છે.

૧. કલાદગી જિલ્લો.—એનું મુખ્ય શહેર કલાદગી છે.

ભીમા નદીવડે સોલાપુર અને અકલકોટથી એ જિલ્લો જુદો પડેલો છે. ભીમા નદી આગળ જતાં નિઝામના રાજ્યમાં કૃષ્ણાને મળે છે. એ જિલ્લાની પૂર્વે નિઝામનું રાજ્ય, દક્ષિણે ધારવાડ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે રામદુર્ગ, મુધોળ, જમખિંડી અને જત સંસ્થાનો છે. ભીમા નદી સિવાય કૃષ્ણા, ઘટપ્રભા અને મહાપ્રભા એ ત્રણ નદીઓ એ જિલ્લામાં છે. છેલ્લી બે નદીઓનો સંગમ કૃષ્ણાજોડે થાય છે. એ જિલ્લો ઊંચો નીચો છે, અને ખજૂરી સિવાય બીજાં જાડ એમાં નથી. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૫,૭૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૬,૩૮,૪૯૩ માણસની વસ્તી છે. લોકનો મુખ્ય ઉધાગ ખેતી અને વણવાનો છે. ખેતીની પેદાશમાં જુવાર, ઘઉં, ચણા, રૂ, અને બાજરી મુખ્ય છે. લોકનો મુખ્ય ખોરાક જુવાર છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે, પરંતુ ઉત્તરનો તાલુકો ઈંડી છે ત્યાંના લોક તથા બ્રાહ્મણો મરાઠી ભાષા બોલે છે. હિંદુઓની મોટામાં મોટી સંખ્યા લિંગાયતોની છે. એ જિલ્લાના આઠ તાલુકા કયાં છે તેમાં ૧૧ કસ્બા છે. આગલા મુસલમાની રાજની રાજધાની વિજાપુર એમાંનું એક છે. એ રાજ્યને પાદશાહ ઔરંગઝેબે તોડી નાંખ્યું હતું. એ મોઢું શહેર હતું; નવ મૈલ દૂરતો એનો કોટ છે, અને એમાંનાં કેટલાંક જૂનાં મકાનો આશ્ચર્ય પમાડે એવાં મોટાં અને સુંદર છે. એવી ઈમારતો માત્ર અમદાવાદમાં છે, મુંબઈ ઈલાકાના બીજા કોઈ શહેરમાં નથી. વેપારમાં સૌથી મોટું નગર બાગલકોટ છે.

૨. બેલગામ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર બેલગામ છે.

પશ્ચિમમાં કલાદગી પછી એ જિલ્લો છે. એની દક્ષિણે ધારવાડ અને કાનડા જિલ્લા છે. બીજા બાજુએ પરરાજ્ય આવેલાં છે; પશ્ચિમે ગોવા, સાવંતવાડી અને કોલાપુર; ઉત્તરે મિરજ, સાંગલી અને જત; અને પૂર્વે જમખિંડી, મુધોળ અને રામદુર્ગ સંસ્થાનો છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે કૃષ્ણા, મધ્યમાં ઘટપ્રભા અને દક્ષિણે મહાપ્રભા છે. એ જિલ્લાની ઉત્તર અને પૂર્વનો ભાગ મેદાન છે અને તેની જમીન સુધરેલી છે, પરંતુ દક્ષિણે સહ્યાદ્રિના ડુંગરાથી ઊંચી નીચી ખંડિત થયેલી છે. એમાંનાં કેટલાંક સ્થળોમાં ઘાડાં જંગલ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૬૫૭ ચોરસ મૈલ અને ૮,૬૪,૦૧૪ માણસની વસ્તી છે. એ જિલ્લામાં મરાઠી અને કાનડી ભાષા બોલાય છે. મરાઠી ભાષા થાણું કરીને એ જિલ્લાના પશ્ચિમ અને દક્ષિણ ભાગમાં અને

કાનડી ભાષા ઉત્તર અને પૂર્વમાં બોલાયછે. લોકોના મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતીનો, કાંતવાનો અને વણવાનો, લાકડાંના અને ધાતુના સામાન બનાવવાનો છે; કુંભાર અને ઝો-ચીનો કાંધા પણ ચાલેછે. વળી એ જિલ્લામાં કપડ અને રેશમનો વેપાર ઠીક ચાલેછે. ખેતીની પેદાશમાં ડાંગર, રૂ, જુવાર, રાગી, ઘઉં, બાજરી, શેરડી, જવ, અને કઠોળ મુખ્ય છે. થોડો તમાકુ પણ થાયછે. એ જિલ્લાના સાત તાલુકા કર્યાછે તેઓમાં ૫ મોટા કસબા છે.

૩. કોલાપુર એજન્સિ.—એનું મુખ્ય શહેર કોલાપુર છે. કોલાપુર સંસ્થાન ત્યાંના મહારાજાની બાલ્યાવસ્થાને લીધે હાલ પોલિટિકલ એજન્ટના તાબામાં છે. એ મહારાજા દત્તપુત્ર છે. શિવાજીના વંશની વડી શાખાનું રાજ્ય સતારામાં હતું, અને તેના નાના કુંવરની ગાદી કોલાપુરમાં ચાલેછે.

એ સંસ્થાનની ઉત્તરે સતારા જિલ્લો અને વારણા નદી છે; પૂર્વે કૃષ્ણા નદી એની અને સાંગલી તથા મિરજ સંસ્થાનોની વચ્ચે છે; દક્ષિણ અને અગ્નિકોણમાં બેલગામ જિલ્લો, અને પશ્ચિમે સત્યાદ્રિ પર્વત એની અને કોંકણ (સાબતવાડી અને રત્નાગિરિ) ની વચ્ચે છે. એ સંસ્થાનનું ક્ષેત્રફળ ૨,૮૧૬ ચોરસ મૈલ અને ૮,૦૦,૧૮૯ માણસની વસ્તી છે. એમાંના લગભગ છ લાખ માણસ મરાઠી અને બાકીના કાનડી બોલેછે. એ સંસ્થાનમાં પુષ્કળ વરસાદ આવેછે, અને પંચ મંઝા અને બીજી નદીઓનાં કાંઠાની જમીન ઘણી રસાળ છે. સર્વ સાધારણ ધાન્ય પાકેછે, તેમાં વિશેષ કરીને જુવાર અને ડાંગર. વળી શેરડી, શાકભાજી અને તમાકુ થાયછે. થોડુંક રૂ, મરચાં, અને કસુંબો થાયછે. સૂતર અને ઊનનો ભડો વણાટ થાયછે. માટીનાં વાસણ અને લુહારકામ બનેછે. થોડુંક લોઢું જડેછે. મહારાજાના તાબામાં ઘણા સરદારો છે તેમાંના વિશાળગઢ, કાગલ, બાવડા, અને ઇચળકરંજના સરદારો મુખ્ય છે.

૪. દક્ષિણ મરાઠા જાગીર.—એના જાગીરદારો અમલ પે-શ્વાની આગ્રા માનતા, પરંતુ હાલમાં ઇંગ્લેન્ડને ખંડણી આપેછે અને તેમને આધીન છે. ઇંગ્લેન્ડ સરકારની તરફથી કોલાપુરનો પોલિટિકલ એજન્ટ કામ ચલાવેછે. એ જાગીરો આઠ છે તે નીચે પ્રમાણે:—

	વસ્તી.	નિકાસ.
સાંગલી.	૧,૮૬,૮૩૨.	આ સર્વ સંસ્થાનોમાં જુવાર, ધાણ, ચણા અને રૂ પાકે છે. સાંગલી અને કુરંદવાડમાં ડાંગર પણ પાકે છે, અને મિરજમાં શેરડી થાય છે. સર્વ સંસ્થા- નોમાં વાસણ, દેશી જડાં કાપડ વગેરે બને છે અને મિરજમાં સારંગી, તબુરા વગેરે વાજિત્રા બને છે.
જમશિંડી.	૮૩,૯૧૭.	
મિરજ (વડીશાખા)	૬૯,૭૩૨.	
મિરજ (નાનીશાખા)	૩૦,૫૪૧.	
કુરંદવાડ. (વડીશાખા)	૩૫,૧૮૭.	
કુરંદવાડ. (નાનીશાખા)	૨૫,૮૧૧.	
મુધોલ.	૫૨,૧૬૩.	
રામદુર્ગ.	૨૯,૫૭૦.	
કુલ ૫,૨૩,૭૫૩.		

વળી એ સરદારોનાં ગામ ઈંગ્લીઝ મૂલકમાં વીખરાતાં છે. તે ગામોમાં ૧૪,૮૦૦* માણસની વસ્તી છે. સાંગલી, જમશિંડી, મિરજ અને કુરંદવાડની જગીરો પટવર્ધન વંશના શ્રાત્તણીની છે; મુધોળની જગીર ભોંસલે ચાર પુરવંશની છે; જગીરદારને રાજસાહેબ કહે છે; રામદુર્ગની જગીર ભોંસલેના શ્રાત્તણીની છે. પટવર્ધન વંશના સરદારોનાં ગામો ધણાં જ વીખરાતાં છે. સાંગલી સંસ્થાનનું મંગળવાડા ગામ પંદર-પુર પાસે ભીમા નદીને કાંઠે છે, અને સાંગલી સંસ્થાનનું બીજું શિરહતી ગામ મુંબઈ ઈલાકાની દક્ષિણ સરહદ ઉપર તુંગભદ્રાને કાંઠે છે. એ સંસ્થાનોમાં વસનારા લોકોમાંના અડધા હોપરાંત કાનડી ભાષા બોલે છે અને બાકીના મરાઠી બોલે છે.

૫. ધારવાડ જિલ્લો.—મુખ્ય શહેર ધારવાડ છે.

એ જિલ્લો મુંબઈ ઈલાકાની અગ્નિ કોણમાં છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, રામદુર્ગ સંસ્થાન અને કસાદગી જિલ્લો; પૂર્વે રૈચૂર દોઆબ (નિકામનું) અને મદ્રાસ ઈલાકાનો બસારી જિલ્લો, દક્ષિણે મહેસૂર અને પશ્ચિમે કાનડા અને બેલગામ છે. એ જિલ્લાનું ક્ષેત્રફળ ૪,૫૩૫ ચોરસ મૈલ અને ૮,૮૨,૬૦૭ માણસની વસ્તી છે.

સત્યાગ્રી પર્વતની પાસે એ જિલ્લાનો પશ્ચિમ ભાગ ખડખડો અને પહાડી છે, પરંતુ પૂર્વ તરફની ભૂમિ કાળી સપાટ છે તેમાં માત્ર કોઈ કોઈ ઠંકાણે છૂટું કુંગર કે કુંગરોની હાર છે. એ જિલ્લામાં મુખ્ય નદીઓ ઉત્તરે મહાપ્રભા અને દક્ષિણે તુંગભદ્રા છે. તુંગભદ્રા નદી નિકામના રાજ્ય માંહેલા રૈચૂરની પેલીમર કૃષ્ણા નદીને મળે છે. એ જિલ્લામાં કાનડી ભાષા બોલાય છે. લોકોમાં ઘણા સિંઘાચત છે. લોકોનો મુખ્ય ઉદ્યોગ ખેતી છે. ખેતીની પેદાશમાં કેરી અને પરદેશી કપાસ, જુવાર, અને જુદી જુદી જાતનું તેલ મુખ્ય છે. એ જિલ્લાના ૧૧ તાલુકા કર્યા છે તેમાંમાં ૧૪ મોઠા કરબા

* જૂના વસ્તી પત્રક પ્રમાણે.

છે. સર્વથી ચઢીઆતું શહેર હુબલી સૂતરાઉ અને ઊનના કાપડને માટે પ્રખ્યાત છે.

૬. સાવનૂર જાગીર.—એ ધારવાડ જિલ્લાની પૂર્વે છે.

એનું ક્ષેત્રફળ ૭૦ ચોરસ મૈલ અને ૧૪,૭૬૩ માણસની વસતી છે. એ સંસ્થાન પઠાણ વંશના મુસલમાન નવાબનું છે, અને પહેલાં પેશ્વાના હાથ નીચે હતું. હાલનો નવાબ બાળક હોવાથી ઇંગ્લેન્ડ તરફથી ધારવાડનો કલેક્ટર એ સંસ્થાન ઉપર દેખરેખ રાખે છે. મુખ્ય નિકાસ રૂ, જુવાર, ડાંગર, કળથી, મગ, નાળિયેર, દીવેલી, તુવર, પાન અને શેરડી છે.

૭. ઉત્તર કાનડા.—મદ્રાસ મરકારે ઉત્તર કાનડા દેશ મુંબઈ મરકારને મને ૧૮૬૧ માં સોંપ્યો.

એનું ક્ષેત્રફળ ૩,૯૧૧ ચોરસ મૈલ અને ૪,૨૧,૮૪૦ માણસની વસતી છે. એની ઉત્તરે બેલગામ, પૂર્વે ધારવાડ અને મહેસૂરનું રાજ્ય, દક્ષિણે મહેસૂર અને મદ્રાસ ઇલાકા, અને પશ્ચિમે અરબીસમુદ્ર તથા પોર્તુગીઝ તાબાતું ગોવા સંસ્થાન છે. ઘાટની નીચલી ભૂમિ અને ઘાટની ઊપલી ભૂમિ એવા એ જિલ્લાના બે ભાગ છે. સત્યાદ્રિ પર્વત છેક ઉત્તર ભાગ કરતાં કાનડામાં દરિયાની વધારે પાસે છે તેથી તેની તળેટી અને દરિયા વચ્ચે પાંચથી પંદર મૈલ પહોળાઈ છે. ઉત્તર કાનડામાં ઘાટની ઉપર અને હેઠળ જંગલો છે. એમાં સર્વ મળી નવ નદીઓ છે. તેમાંની તુંગભદ્રાને મળતારી વરધા તથા શેરવતી મુખ્ય છે. ગેરસોપાની પાસે શેરવતી ઘાટ ઉપરથી નીચા પ્રદેશમાં ઘોષ પડે છે. એમાંના સૌથી ઊંચામાં ઊંચા ઘોષ ૮૯૦ ફુટ છે. અહિંના લોકની ભાષા કાનડી છે, પરંતુ મરાઠી અને કાનડીની મિશ્રિત મરાઠી અને કોંકણી ધણું કરીને કાંઠા ઉપર વસનારા લોક બોલે છે. લોકનો મુખ્ય ઉદ્યમ ખેતી છે, અને મુખ્ય ખેતરો ચાખા છે. રાગી, અને શેરડી પણ પાકે છે. બાગાયત પેદાશમાં નાળિયેર, સોપાની, અજાયબી, અને મરી છે તે દેશમાં ખપે છે અને પરદેશખાતે મોકલવામાં આવે છે.

હાલમાં એ દેશના ૮ તાલુકા અને ૩ મહાલ કર્યાં છે તેમાં ૭ મોટા કરબા છે. એમાંના કારવાડ, કુંપટા અને હોનાવર મોટાં બંદરો છે. મુંબઈ તથા કરાંચીની પોંડે ચોમાસામાં વહાણોનું રક્ષણ થઈ શકે એવું ત્રીજું બંદર માત્ર કારવાડ છે.

